

บทที่ 4

วิถีชีวิตชาวนาในลุ่มน้ำปราจีนบุรี พ. ศ. 2398 ถึงโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก (โครงการอีสเทิร์นซีบอร์ด ระยะ 2)

การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงของราชอาณาจักรสยามกับชาติตะวันตก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในปี พ.ศ. 2398 สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียได้ทรงแต่งตั้งเซอร์จอห์น เบาว์ริง (Sir John Bowring) ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่ฮ่องกงเป็นอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มเชิญพระราชสาส์นมาเจรจาทำสนธิสัญญากับไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้อนรับคณะทูตอย่างสมเกียรติ โดยทรงค้นหาหลักฐานการรับรองราชทูตฝรั่งเศสเซอร์วาเลียร์ เดอ โชมองค์ ในรัชสมัยพระนารายณ์มาเป็นแบบฉบับในการต้อนรับ เป็นที่พอใจแก่คณะทูตมาก การเจรจาระหว่างไทยกับอังกฤษเป็นไปด้วยดี โดยมีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สมุหพระกลาโหมเป็นผู้ประสานงานเจรจา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เซอร์จอห์น เบาว์ริง เข้าเฝ้าอย่างไม่เป็นทางการก่อนการเจรจา พร้อมขุนนางอีก 4 คน คือ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ผู้ได้รับมอบหมายให้คุมอำนาจการบังคับบัญชาทั่วราชอาณาจักร สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยชาญ (ทัต บุนนาค) ผู้ได้รับมอบหมายให้คุมการบังคับบัญชาพระนครและพื้นที่ใกล้เคียงที่ขึ้นกับเมืองหลวง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สมุหพระกลาโหมผู้มีอำนาจบังคับบัญชาหัวเมือง การเจรจาเริ่มกระทำอย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ 9 เมษายน และลงนามในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีประเทศอังกฤษ และประเทศสยาม ในวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398 สนธิสัญญานี้รู้จักกันว่า สนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty) (กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญยสมิต, 2552, หน้า 42-44)

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงเพื่อความอยู่รอดของชาติ มิฉะนั้นแล้วไทยอาจถูกมหาอำนาจตะวันตกทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งมีอาวุธยุทโธปกรณ์ทันสมัยมาบีบบังคับให้ไทยเป็นอาณานิคม ดังที่ประเทศเพื่อนบ้านหลายประเทศประสบ การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงจึงเป็นการยอมเสียผลประโยชน์ส่วนน้อยเพื่อรักษาผลประโยชน์ส่วนใหญ่ของประเทศ

นอกจากสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ลงนามกับอังกฤษแล้ว ไทยได้ทำสนธิสัญญาลักษณะเช่นนี้กับประเทศตะวันตกอื่น ๆ อีกหลายประเทศต่อมา เนื่องจากการทำสนธิสัญญาในลักษณะดังกล่าว

เป็นการใช้นโยบายถ่วงดุลอำนาจของไทย เพื่อมิให้ประเทศใดประเทศหนึ่งมีอำนาจเหนือประเทศไทยแต่เพียงประเทศเดียว (กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญยสมิต, 2552, หน้า 48)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสริมสร้างสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ โดยมีพระราชสาส์น และของที่ระลึกแด่ประมุขของประเทศนั้น ๆ เช่น ทรงจัดเตรียมพระราชสาส์น และของที่ระลึกที่จะถวายประมุขของอังกฤษ คือ พระราชินีนาถวิกตอเรีย ในบันทึกรายวันของ เซอร์จอห์น เบาว์ริง ได้แสดงให้เห็นถึงความตั้งใจพระราชหฤทัย และความกังวลเกี่ยวกับพระราชสาส์นและของขวัญที่จะส่งไปถวายกับสมเด็จพระราชินีอังกฤษ ดังนี้

“ทรงกล่าวว่า พระองค์ทรงปรารถนาที่จะส่งมงกุฎไปถวายสมเด็จพระราชินี แต่ราคาของอัญมณีนั้นมากเกินไปกว่างบประมาณที่พระองค์ทรงมี ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่าสมเด็จพระราชินีจะทรงพอพระราชหฤทัยยิ่งกว่ากับของที่แตกต่างไปจากที่ว่านั้นและมีราคาน้อยกว่า อันเป็นของที่เป็นของประเทศสยาม พระองค์รับสั่งว่าสมเด็จพระราชินีมิได้มีพระราชสาส์นถึงพระองค์ แต่พระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะส่งพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระราชินี ทั้งทรงสอบถามถึงสำนวนโวหารในการเขียน ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่าเนื่องจากภาษาอังกฤษของพระองค์เป็นที่เข้าใจได้ อย่างแจ่มแจ้งสมบูรณ์ พระราชสาส์นที่เขียนด้วยลายพระหัตถ์ของพระองค์เอง ซึ่งถูกต้องโดยไม่ต้องแก้ไขนั้นย่อมเป็นที่ยอมรับกว่าหนังสือใด ๆ ที่ต้องเรียกชาวอังกฤษมาช่วยแต่ง” (กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญยสมิต, 2552, หน้า 48)

พระราชสาส์นที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งไปถวายสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย เป็นพระราชสาส์นฉบับแรกที่พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์มีไปถึงประมุขของประเทศตะวันตก ซึ่งเป็นมหาอำนาจที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในเวลานั้น โดยลงวันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2398 และทรงฝากไปกับ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง (กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญยสมิต, 2552, หน้า 49)

การเดินทางมาเจริญทางพระราชไมตรีและทำสนธิสัญญาทางการค้าในครั้งนั้น เซอร์ จอห์น เบาว์ริง ได้รับนโยบายจากลอร์ด คลาเรนดอน (Lord Clarendon) รัฐมนตรีต่างประเทศอังกฤษขณะนั้นว่า ให้กำหนดข้อความเกี่ยวกับเอกสิทธิ์ทางการศาลของคนอังกฤษและให้ถือภาษาอังกฤษเป็นภาษาสำคัญในการตีความหมายของข้อความในสนธิสัญญา ให้ระบุอำนาจในการขอแก้ไขสนธิสัญญาเมื่อสัญญาหมดอายุ ให้มีข้อความระบุสิทธิแห่งชาติที่ได้รับอนุเคราะห์อย่างยิ่ง (Most-favored Nation Clause) และรักษาสិทธิของคนในเมืองขึ้นอังกฤษอย่าให้ต้องเสียเปรียบแก่คนในบังคับไทย (ถาวรดี มหาจันทร์, 2527, หน้า 14)

ฝ่ายอังกฤษให้ แฮร์รี เอส ปราร์กส์ นำสนธิสัญญากลับไปประเทศอังกฤษเพื่อให้สัตยาบัน และ นำกลับมาแลกเปลี่ยนที่กรุงเทพ ฯ ในกลางเดือนมีนาคม พ.ศ. 2399 โดยสาระสำคัญดังต่อไปนี้

1. อังกฤษมีสิทธิตั้งกงสุลคอยคูแลผลประโยชน์ ตั้งศาลกงสุล ชำระความคนในบังคับอังกฤษได้(Extra-territorial Right)

2. ให้สิทธิการค้าโดยเสรีแก่คนในบังคับทั่วทุกเมืองท่าของไทย และอาจจะเข้าซื้อกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศไทยได้ภายในเขต 4 ไมล์จากกำแพงเมือง ถ้าเข้ามาอยู่เมืองไทยครบ 10 ปี

3. ยกเลิกการเก็บค่าระวางปากเรือ แต่กำหนดภาษีขาเข้าตามราคาสินค้าในอัตราร้อยละ 3 ส่วนภาษีขาออกให้เก็บเพียงครั้งเดียวสำหรับเรือสินค้าลำหนึ่ง

4. ไม่เก็บภาษีฝิ่น แต่ต้องนำมาขายให้แก่เจ้าภาษีฝิ่นเท่านั้น และถ้าเจ้าภาษีไม่ซื้อต้องนำออกไป

5. รัฐบาลไทยมีสิทธิจะห้ามส่งข้าว เกลือ และปลาทูออกนอกประเทศได้ แต่ต้องแจ้งให้กงสุลทราบล่วงหน้าเป็นเวลา 1 เดือน

6. ถ้าไทยทำสัญญาผลประโยชน์ให้ชาติหนึ่งชาติใดในวันข้างหน้า ซึ่งนอกจากที่อังกฤษได้รับในครั้งนี้อังกฤษจะต้องได้รับในครั้งต่อ ๆ ไปด้วย (Most-favored Nation)

7. เมื่อสัญญาพ้นกำหนด 10 ปีแล้ว ฝ่ายไทย ฝ่ายอังกฤษจะขอแก้ไขเปลี่ยนแปลงสัญญาได้โดยบอกให้คู่สัญญาผู้ล่วงหน้า 1 ปี เพื่อให้มีการตกลงแก้ไขจากการยินยอมของทั้งสองฝ่าย (ตราขุ สุวรรณานนท์, 2519, หน้า 89-96)

นอกจากนี้แล้วสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ไทยกับอังกฤษ ในปี พ.ศ. 2398 ซึ่งมีผลต่อการเปิดตลาดการค้าระหว่างประเทศของไทย ในสาระสำคัญของสนธิสัญญาเบาว์ริงยังได้ระบุเงื่อนไขสำคัญที่เกี่ยวกับทางเศรษฐกิจ มีดังนี้

1. ให้ยกเลิกพระคลังสินค้า และอนุญาตให้ส่งข้าวออกได้โดยเสรี

2. ให้รัฐบาลไทยเก็บอากรส่งออกและนำเข้าได้ไม่เกินร้อยละ 3

3. ให้พ่อค้าต่างชาติสามารถจ้างคนไทยในการทำการค้า และการลงทุนของชาวต่างชาติได้โดยไม่ถูกขวางจากเจ้านาย และขุนนางไทย

4. มีข้อบังคับให้รัฐบาลไทยอำนวยความสะดวกแก่คนบังคับของประเทศคู่สัญญา ให้มีเสรีภาพในการเดินทางไปค้าขายได้ทั่วราชอาณาจักร มีสิทธิในการเช่าที่ดิน ซื้อหรือสร้างบ้านบนที่ดินนั้นได้ภายในรัศมี 4 ไมล์จากกำแพงเมือง อีกทั้งยังต้องคุ้มครองคนในบังคับของประเทศคู่สัญญาให้พ้นจากการทำร้ายต่าง ๆ ด้วย

5. นอกจากภาษีที่ดินและอากรศุลกากรแล้ว ห้ามเก็บค่าธรรมเนียมหรือภาษีอื่นใดจากพ่อค้าของประเทศคู่สัญญา ยกเว้นกรณีที่ได้รับความเห็นชอบจากกงสุล

6. ให้พ่อค้าต่างชาติสามารถส่งออกและนำเข้าโลหะใด ๆ ก็ได้โดยไม่มีข้อจำกัด

จะเห็นได้ว่าสนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นสนธิสัญญาที่บังคับให้ประเทศไทยเปิดการค้าระหว่างประเทศอย่างเสรีและให้ความสะดวกแก่การค้าและการลงทุนจากต่างประเทศ โดยเฉพาะประเทศมหาอำนาจในขณะนั้น การทำสนธิสัญญานี้ทำให้ระบบเศรษฐกิจไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก กล่าวคือ ทำให้พ่อค้าต่างชาติสามารถนำสินค้าเข้ามาขายได้อย่างเสรี และสามารถซื้อสินค้าโดยตรงจากประชาชนไทยเพื่อส่งออกได้ ยกเว้นสินค้าบางอย่างที่ต้องค้าขายกับรัฐบาล เช่น อาวุธ เป็นต้น (สุริยงค์ สุวรรณราช และคณะ, 2550, หน้า 90)

ผลกระทบของสนธิสัญญาเบาว์ริง

สนธิสัญญาเบาว์ริงได้ส่งผลกระทบต่อสภาพทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมไทยอย่างกว้างขวาง ดังต่อไปนี้

1. ผลกระทบทางการเมือง

การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงทำให้ประเทศไทยสามารถประทับประคองเอกราชไว้ตามสภาพการณ์ในสมัยนั้น ซึ่งถ้าเปรียบเทียบกับประเทศเพื่อนบ้านของไทยในขณะนั้น ก็ต้องนับว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ในการดำเนินนโยบายทางการเมือง ซึ่งพิจารณาได้จากบันทึกของ เซอร์ จอห์น เบาริง ที่ว่า “ถ้าข้าพเจ้า (เซอร์ จอห์น เบาริง) ขอทำสัญญาได้เป็นผลสำเร็จ เรื่องก็จะเรียบร้อย ถ้าทำไม่สำเร็จ ข้าพเจ้าจะไม่ปล่อยให้ขัดเยื่อชักช้าต่อไปอีก แต่จะแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่าข้าพเจ้าจะไม่ยอมเสียเวลาให้กับการปฏิเสธ จะกลับมาเยือนประเทศไทยอีกหลังจากได้ปรึกษาหารือกับเพื่อนร่วมงานชาวฝรั่งเศส ชาวอเมริกัน ตลอดจนนายพลเรืออังกฤษแล้ว” (ทรงศรี อาจอรุณ, 2543, หน้า 61)

แม้ว่าการผ่อนปรนยอมทำตามสนธิสัญญาตามความต้องการของอังกฤษ จะทำให้ประเทศไทยสามารถระคับประคองเอกราชในส่วนสำคัญเอาไว้ได้ แต่ก็ทำให้รัฐบาลไทยหวาดกลัวว่าอังกฤษจะหาเหตุยึดประเทศไทยเป็นเมืองขึ้น ดังเช่นที่ได้กระทำกับพม่า เพราะสนธิสัญญาดังกล่าว ได้ให้สิทธิแก่คนในบังคับอังกฤษในการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนเป็นการถาวรอยู่ในพระราชอาณาจักรได้ อันอาจนำไปสู่ข้อพิพาทบาดหมางระหว่างราษฎรไทยกับคนในบังคับอังกฤษ ซึ่งมีประเพณีและวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงใช้นโยบายเปิดประเทศติดต่อกับชาติตะวันตกชาติอื่น ๆ อย่างกว้างขวาง โดยทรงใช้สนธิสัญญาเบาว์ริง เป็นแบบฉบับในการทำสนธิสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์กับประเทศอื่น ๆ ในเวลาต่อมา กล่าวคือ ทำกับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2399 สหรัฐอเมริกาในปี พ.ศ. 2399 เดนมาร์กในปี พ.ศ. 2401 โปรตุเกสในปี พ.ศ. 2402 ฮอลันดา พ.ศ. 2403 ปรัสเซีย พ.ศ. 2405 สวีเดน และนอร์เวย์ในปี

พ.ศ. 2411 เป็นต้น

เมื่อพิจารณาในแง่ของความเป็นศักดิ์ศรีของประเทศไทยแล้ว แม้ว่าสนธิสัญญาเบาว์ริงจะมีใช้สนธิสัญญาที่เกิดจากการพ่ายแพ้สงคราม เช่น สนธิสัญญาอันคาโบริ ที่อังกฤษทำกับพม่า ในปี พ.ศ. 2369 ก็ตาม แต่ก็ยังเป็นสนธิสัญญาที่มีรากฐานมาจากความเกรงกลัวอิทธิพลของอังกฤษ จึงมีข้อผูกพันในเชิงบังคับที่ทำให้ศักดิ์ศรีของประเทศไทยต้องลดไป ส่วนปัญหาทางการเมืองที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การรักษาความสงบและความยุติธรรมในประเทศ ทั้งนี้เนื่องจากข้อกำหนดของสนธิสัญญาที่ยอมให้สิทธิ สภานอกอาณาเขตแก่คนในบังคับอังกฤษ และชาติอื่น ๆ ที่เข้ามาทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในระยะต่อมา การให้สิทธิสภานอกอาณาเขตแก่ชาติตะวันตก ที่เข้ามาติดต่อกับประเทศไทยจึงกลายเป็นข้อเสียเปรียบร้ายแรงที่พระมหากษัตริย์รัชกาลต่อมาต้องทรงเพียรพยายามแก้ไขต่อไป แต่อย่างไรก็ตาม ก็ต้องรับว่าในเวลาและสถานการณ์เช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายต่างประเทศได้อย่างเหมาะสมกับสถานการณ์ และประสบความสำเร็จอย่างมากในการดำรงรักษาเอกราชในสาระสำคัญของชาติไว้ได้ (การดี มหาพันธ์, 2527, หน้า 17-18)

2. ผลกระทบทาง ด้านเศรษฐกิจ

ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง การค้าขายระหว่างประเทศกับต่างประเทศเป็นไปอย่างกว้างขวาง หมอบรัดเลย์บันทึกไว้ว่า 1 มกราคม พ.ศ. 2399 มีเรือต่างประเทศมาทอดสมออยู่ในแม่น้ำถึง 60 ลำ (จดหมายเหตุหมอบรัดเลย์, 2507, หน้า 314) และได้เพิ่มจำนวนขึ้นเป็น 103 ลำ ในปลายปีเดียวกัน ส่วนพ่อค้าในกรุงเทพฯ ตามท่าเรือกรุงเทพฯ คึกคักถึงกับต้องออกกฎหมายท้องน้ำควบคุมการเดินเรือใหญ่ในลำน้ำ มีการต่อเรือกำปั่นแบบสมัยใหม่แทนเรือสำเภามากขึ้น และได้รับการสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในส่วนที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจ รูปแบบของประเทศไทยได้เปลี่ยนไปจากประเทศที่เศรษฐกิจเกือบจะพึ่งตัวเองได้ (Almost Self-sufficient) มาเป็นประเทศที่ผลิตสินค้าขั้นมูลฐานเฉพาะอย่างขึ้นในหมู่บ้านชาวนาไทย โดยเฉพาะการปลูกข้าวอย่างมีปริมาณมาก ด้วยวิธีการขยายเนื้อที่เพาะปลูกออกไป แต่เทคนิคการผลิตยังคงเป็นแบบดั้งเดิม อุตสาหกรรมพื้นบ้านบางอย่างที่เคยทำในอดีตของชาวนาโดยทั่ว ๆ ไป โดยเฉพาะการทอผ้าใช้เองได้เสื่อมโทรมลง เพราะถูกสินค้าอุตสาหกรรมจากต่างประเทศที่มีราคาถูกกว่ามาทำลาย โดยมีอิทธิพลในฐานะเป็นสิ่งจูงใจให้ชาวนาหันมาซื้อสินค้าเหล่านี้ แทนที่จะทำใช้เองเหมือนอย่างในอดีต ลักษณะดังกล่าวนี้ ทำให้เศรษฐกิจแบบยังชีพที่มีมาก่อน พ.ศ. 2398 ต้องแตกสลายลง ระบบการค้าภายในหมู่บ้านขยายตัวมากขึ้น การใช้เงินตราแพร่หลาย เกิดการผลิตเฉพาะอย่างขึ้น และผลจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจชนบทในขณะนั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากปัจจัยภายนอกที่เข้ามากระทบระบบเศรษฐกิจ

แบบยังชีพที่ดำรงมาในอดีตของหมู่บ้านชนบทในภาคกลางของประเทศไทย การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ดังกล่าว ไม่ได้เกิดจากวิวัฒนาการของการผลิต และแรงผลักดันของชาวนาในหมู่บ้าน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจึงมีผลให้ชาวนาในชนบท ไม่มีความเป็นอิสระทางเศรษฐกิจเหมือนอย่างในอดีต และต้องพึ่งพาผู้อื่น

ในขณะเดียวกัน ได้เกิดชนชั้นนายทุนทางเศรษฐกิจที่เข้ามาในหมู่บ้าน ได้แก่ นายทุนเงินกู้ เจ้าของที่ดิน พ่อค้าคนกลาง และเจ้าของโรงสี นายทุนเหล่านี้ส่วนใหญ่มาจากภายนอกหมู่บ้าน คนกลุ่มดังกล่าวนี้ โดยเฉพาะพ่อค้าคนกลาง ได้เข้ามาทำหน้าที่ผูกขาดในการเชื่อมโยงเศรษฐกิจหมู่บ้านกับตลาดโลก คนกลุ่มนี้ได้รับผลประโยชน์ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจมากมาย จากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชนบทที่ซับซ้อน ในขณะที่ชาวนาในชนบทภาคกลาง ซึ่งเป็นกบฏที่สำคัญในการนำรายได้เข้าสู่ประเทศ ไม่สามารถปรับตัวเองทางด้านเศรษฐกิจ ให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ จึงถูกเอารัดเอาเปรียบด้วยประสบการณ์ที่ต่ำของในด้านการค้า การให้กู้เงิน การเล่นที่ดิน การให้เช่าที่ดิน และด้วยการมีโอกาสทางเศรษฐกิจที่ดีกว่าชาวนาในชนบท ด้วยเหตุนี้ ชาวนาในชนบทภาคกลางของประเทศจึงถูกเอารัดเอาเปรียบทางเศรษฐกิจมาโดยตลอด จากชนชั้นนายทุนที่เกิดขึ้นนี้ ชาวนาในชนบทภาคกลางในขณะนั้นยังต้องส่งส่วยให้แก่ชนชั้นนายทุนและรัฐบาล แม้ว่า ระบบศักดินา โดยทางการ ได้สิ้นสุดลง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงประกาศเลิกทาส (เริ่ม พ.ศ. 2417) (ร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, 2477, หน้า 197-207) เล็กไพร่ (หงษ์., ร.5 ม. 28.2/26 ร.ศ. 125) แต่ความจริงที่ไม่อาจจะปฏิเสธได้ในชนบทไทยก็คือ ชาวนาไทยยังไม่ได้หลุดพ้นจาก ระบบศักดินา เพราะว่า ชนชั้นศักดินายังคงควบคุมที่นาต่อไป ชนชั้นศักดินายังคงควบคุมรัฐบาลซึ่งเก็บภาษีจากชาวนา และปรากฏว่าชาวนาในขณะนั้นยังคงต้องส่งส่วยค่าเช่าที่สูงยิ่งให้แก่เจ้าของที่ดิน แม้ชาวนาผู้มีนาของตนเองก็มักจะส่งส่วยในรูปดอกเบี้ยของเงินกู้ที่นำมาใช้ซื้อปัจจัยการผลิต

ดังนั้น ภาระหน้าที่ที่รับผิดชอบทางด้านเศรษฐกิจของชาวนาในชนบทภาคกลางของไทยดังกล่าว จึงมีทั้งการถูกเอารัดเอาเปรียบแบบศักดินา (Feudal Exploitation) และการถูกเอารัดเอาเปรียบแบบทุนนิยม (Capitalist Exploitation) ผสมกันอยู่ในเศรษฐกิจชนบทภาคกลาง ขณะนั้น ในขณะที่ชนชั้นนายทุนและรัฐบาลได้รับผลประโยชน์ตอบแทนทางเศรษฐกิจจากชาวนาในชนบทมากนั้น ชนชั้นนายทุนและรัฐบาลก็ให้ความช่วยเหลือแก่ชาวนาในชนบทน้อยมาก ดังจะเห็นได้ว่า ชนชั้นนายทุนผู้เป็นเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ไม่ได้คิดจัดการผลิตให้ดีขึ้น คงปล่อยให้ เป็นไปตามยถากรรม พวกเขาต้องการแต่เงินส่วยในรูปค่าเช่าและดอกเบี้ยจากชาวนาในชนบทเท่านั้น ทางด้านรัฐบาลได้แสดงบทบาทในการเข้าช่วยเหลือเล็กน้อยมากทั้ง ๆ ที่เป็นหน้าที่โดยตรง เพราะรัฐบาลในช่วงระยะเวลาต่อมา ได้รับส่วนเกินผลผลิตจากชาวนาในชนบทในรูปภาษีอากร

ค่านา ค่ารูปพรรณสัตว์ ภาษีเรือ และผลผลิตข้าวที่ชาวนาในชนบทภาคกลาง ทำการเพาะปลูก จนสามารถส่งเป็นสินค้าออก เป็นรายได้ของแผ่นดินมากมาย แต่ปรากฏว่ารัฐบาลทุกยุคทุกสมัย ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2410-2475 ได้ใช้ทรัพยากรแผ่นดินในด้านการรักษาความสงบเรียบร้อย และราชสำนักเป็นจำนวนมาก แต่ลงทุนด้าน การพัฒนาเศรษฐกิจในชนบทน้อยมาก ดังจะเห็นได้ว่าในด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ การชลประทานและการส่งเสริมการผลิตอย่างอื่น เช่น การจัดตั้งฟาร์มคลอง การเพาะปลูก การหาเมล็ดพันธุ์พืชที่ดี และการแนะนำการใช้เครื่องมือที่ทันสมัย เป็นต้น ยังคงดำเนินไปอย่างเชื่องช้าและไม่เพียงพอ โครงการที่สามารถช่วยในการทำนาอย่างมาของชาวนาในชนบทภาคกลาง คือ โครงการชลประทานลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของวานเดอร์ไฮเค ถูกตัดทิ้ง ทิ้ง ๆ ที่ในประเทศไทยฝนตกไม่มากพอให้ทำนาได้ผลบริบูรณ์ทุกปี การพัฒนาเศรษฐกิจที่รัฐบาลพยายามช่วยเหลือชนบท ก็คือ การขุดคลอง และการทำวิธีการผลิตแบบใหม่เข้ามาในกิจการขนส่ง สิ่งเหล่านี้ไม่ได้ช่วยในการเปลี่ยนแปลงเทคนิคการผลิต และปัจจัยในการผลิตของชาวนาเลย สภาพความเป็นอยู่ของชาวนาในชนบทภาคกลางยังคงอยู่ในแรงเกาะแน่นของชุมชนหมู่บ้าน กล่าวคือ ไม่มีชาวนาคนใดในหมู่บ้านคิดเพิ่มหลังการผลิตด้วยการพัฒนาวิธีการผลิตชนิดใหม่ขึ้นแทนที่จะขยายเนื้อที่การเพาะปลูกออกไป แรงเฉื่อยที่เกิดขึ้นภายในหมู่บ้านในลักษณะนี้จึงไม่เกิดการริเริ่มอะไรใหม่ทั้งสิ้น และปรากฏว่า เมื่อหลังการผลิตไม่เปลี่ยน ก็ไม่มีฐานเศรษฐกิจที่จะรองรับการเกิดขึ้นชั้นกระฎุมพีพื้นเมืองภายในหมู่บ้าน เป็นเหตุเป็นผลกลับไปกลับมาเป็นวัฏจักร ดังนี้ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2521, หน้า 31)

จุดเปลี่ยนที่สำคัญของระบบเศรษฐกิจไทยเกิดขึ้น ภายหลังการเปิดประเทศให้มีการค้าเสรีกับต่างประเทศใน พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้า แต่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคนิคการผลิต และปัจจัยการผลิตต่อชาวนาในชนบทเลย ชาวนาในชนบทส่วนใหญ่ต้องมีลักษณะความเป็นอยู่ที่เริ่มหมดหวัง เฉื่อยชา และท้อแท้ ลักษณะความเป็นอยู่และเศรษฐกิจแบบดังกล่าว นี้ได้มีผลสะท้อนติดตามจนถึงปัจจุบัน สภาพเศรษฐกิจของชาวนาในชนบทไทย ยังคงมีสภาพดังกล่าว โดยที่รัฐบาลยังไม่ได้สนใจที่จะแก้ไขในเรื่องนี้อย่างจริงจัง มีผลทำให้วิวัฒนาการทางเศรษฐกิจของประเทศเป็นไปอย่างเชื่องช้าในปัจจุบัน (สุวิทย์ ไพทยวัฒน์, 2522, หน้า 229-236)

เกิดนโยบายการเร่งผลิตข้าวของรัฐภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ปีพ.ศ. 2398

การขยายตัวของระบบทุนนิยมโลกโดยผ่านการค้าระหว่างประเทศตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24 ก่อให้เกิดการแข่งขันกันระหว่างดินแดนต่าง ๆ ในโลก ระบบเศรษฐกิจของดินแดนอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เปลี่ยนไปสู่ระบบการผลิตพืชไร่ขนาดใหญ่ เช่น ยางพารา อ้อย ยาสูบ กาแฟ ข้าวโพด มันสำปะหลัง และสับปะรด เป็นต้น (ฮอลล์, 2522, หน้า 939-969) และการทำเหมืองแร่ดีบุก ทำให้ต้องลดการผลิตข้าวลง ประกอบกับมีแรงงานอพยพจากภายนอกเข้ามา จึงทำให้ความต้องการข้าวเพื่อให้เพียงพอต่อการบริโภคเพิ่มขึ้น ส่งผลให้ประเทศไทยเร่งเพิ่มการผลิตเพื่อสนองความต้องการบริโภคข้าวในขณะนั้น การพัฒนาระบบการคมนาคมขนส่งทางทะเล โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปิดคลองสุเอซใน พ.ศ. 2412 อาจกล่าวได้ว่ามีผลทางอ้อมต่อตลาดข้าวของไทย ทั้งนี้เพราะมีผลทำให้ข้าวของไทยส่งออกไปขายยังตลาดในเอเชียได้มากขึ้น เนื่องจากพม่าซึ่งเป็นคู่แข่งขั้นสินค้าข้าวกับไทยได้ส่งข้าวไปขายยังตลาดยุโรป ทำให้ไทยสามารถเปิดตลาดข้าวในเอเชียได้มากขึ้น

การหันเหของแรงงานไทยมาผลิตข้าว ยังเป็นผลมาจากการขานรับภายในสังคมไทย ปัจจัยสำคัญ คือ นโยบายส่งเสริมการผลิตข้าวของรัฐบาล หลัง พ.ศ. 2398 แล้ว รัฐบาลได้ส่งเสริมให้ประชาชนขยายเนื้อที่การทำนาด้วยนโยบายภาษีอากร เพื่อให้เกิดการไถ่สวนที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นที่นา รัฐบาลงดเว้นไม่เก็บภาษีที่นาในที่ดินเหล่านั้นในปีแรก และในปีที่สอง ได้จัดเก็บในอัตราต่ำกว่าในเกณฑ์ปกติ อีกปีต่อมาจึงจะเก็บในอัตราปกติ นอกจากนี้รัฐบาลได้ผ่อนผันการเกณฑ์แรงงานไพร่จนปลดปล่อยให้อิสระในที่สุด ซึ่งได้เริ่มต้นตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แรงงานส่วนใหญ่เข้าสู่กิจกรรมการผลิตข้าวที่มีการขยายตัว โดยเฉพาะในที่ราบภาคกลางเป็นจุดแรก ในช่วงเดียวกันนี้รัฐบาลให้ความสนใจที่จะส่งเสริมการผลิตข้าวเพื่อการค้าทั้งทางตรง และทางอ้อม โดยการขุดคลองและสร้างระบบชลประทาน (สุวิทย์ ไพทยวัฒน์, 2527, หน้า 258)

จากสาเหตุต่าง ๆ ดังกล่าว นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการขยายตัวของการผลิตข้าวในประเทศไทย รวมทั้งในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี ซึ่งมีอัตราการขยายตัวของการส่งข้าวออกไปขายยังต่างประเทศเพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งปริมาณที่เพิ่มขึ้นอย่างน่าสังเกตจะอยู่ในช่วง พ.ศ. 2403-2417 ถึง พ.ศ. 2473-2477 ในช่วงนี้ปริมาณการส่งออกข้าวเพิ่มขึ้นจาก 1.8 ล้านหาบ เป็น 25.7 ล้านหาบ (Ingram, 1971, p. 37) การเพิ่มขึ้นของปริมาณข้าวที่ส่งออก ทำให้เศรษฐกิจข้าวมีความสำคัญต่อสังคม โดยเฉพาะเมื่อมูลค่าของสินค้าส่งออกข้าวเพิ่มสูงขึ้นตามปริมาณการส่งออก และราคาเป็นลำดับ

ดังนั้นความต้องการข้าวที่เพิ่มขึ้นทั้งภายในและภายนอกประเทศ ส่งผลให้รัฐบาลไทย ในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นความสำคัญของการผลิตข้าวและการค้าข้าวกับต่างประเทศมากขึ้น จึงได้มีการส่งเสริมการผลิตให้มากขึ้น วิธีการส่งเสริมดังกล่าวก็คือ การขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก และการคมนาคม พื้นที่ในลุ่มน้ำป्राจีนบุรีที่อยู่ในโครงการส่งเสริม ดังกล่าวด้วย ดังพระราชดำริว่า “การขุดคลองเพื่อจะเป็นที่มหาชนทั้งปวงได้ไปมาอาศัย และเป็นทางที่จะให้สินค้าได้บรรทุกไปมาสะดวก ซึ่งให้ผลแก่เรือสวนไร่นา ซึ่งได้เกิดขึ้นในพระราชอาณาจักร เป็นการอุดหนุนการเพาะปลูกในบ้านเมืองให้วัฒนาเจริญยิ่งขึ้น (เสถียร ลายลักษณ์, 2478, หน้า 8) ทำให้ข้าวกลายเป็นสินค้าที่สำคัญของประเทศ อัตราการขยายตัวของการส่งข้าวออกไปขายยังต่างประเทศเริ่มเขียนสูงขึ้นเรื่อย ๆ ปรากฏว่า ขณะนั้นความต้องการข้าวไทย เพื่อเลี้ยงประเทศในเอเชียได้เพิ่มขึ้น โดยสม่ำเสมอ ในระยะช่วงแรกระหว่าง พ.ศ. 2398-2406 ปริมาณการส่งออกยังคงไม่สูงมากนัก จึงหาสถิติการส่งออกไม่ได้ ทั้งนี้เพราะในช่วงนั้น น้ำตาล ยังเป็นสินค้าออกที่สำคัญอยู่ เมื่อกิจการการค้าน้ำตาลของไทยเสื่อมลง ข้าวจึงกลายเป็นสินค้าส่งออกแทนน้ำตาล ใน พ.ศ. 2400-2402 ข้าวส่งออกประมาณปีละ 990,000 หาบ และได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วใน พ.ศ. 2403-2407 ส่งข้าวออกประมาณปีละ 1,840,000 หาบ นอกจากนี้ สินค้าที่ผลิตเป็นสินค้าออกที่สำคัญรองลงไป ได้แก่ ดินบุก ไม้สัก แต่ราษฎรส่วนใหญ่ประมาณร้อยละ 80-90 หันไปทำนา และปรากฏว่า ข้าวเป็นสินค้าออกถึง ร้อยละ 60-70 ของจำนวนสินค้าออกทั้งหมด ชาวไร่ชาวนาพากันละทิ้งการเพาะปลูกพืชอื่น ๆ ที่เคยปลูกคู่กับข้าว เช่น ฝ้าย ยาสูบ ฯลฯ หันมาปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว โดยมุ่งหวังจะผลิตข้าวให้ได้มาก เพื่อนำไปขายแลกเอาเงินตรา และจะได้นำเงินมาซื้อสินค้าที่ตนต้องการใช้

เมื่อข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญของประเทศ รัฐบาลจึงได้ส่งเสริมให้ประชาชนขยายเนื้อที่การทำนาไม่เก็บภาษีค่านาในปีแรก ที่ชาวนาโค่นสร้างที่ป่าเพื่อทำนา และเก็บค่านาในอัตราต่ำกว่าเกณฑ์ปกติ คือ ไร่ละ 1 เฟื้อง ในปีถัดจากปีแรกอีก 3 ปี ต่อจากนั้นจึงเก็บในอัตราปกติ คือ ไร่ละ 1 สลึง นอกจากรัฐบาลได้พยายามประกาศให้ประชาชนเห็นถึงผลดีของการที่พ่อค้าต่างประเทศสนใจซื้อข้าวไทย ดังนั้นประชาชนจึงเริ่มอุทิศเวลาให้กับการผลิตข้าวมากขึ้น และค่อย ๆ ละทิ้งกิจกรรมอื่น ๆ สินค้าหัตถกรรมและอุตสาหกรรมในครอบครัวค่อย ๆ หดไป ประชาชนพลเมืองเริ่มหันไปซื้อสินค้าประเภทเดียวกันจากต่างประเทศ ซึ่งมีราคาถูกกว่า เช่น เคยปลูกฝ้าย และทอผ้าใช้เอง ก็หันไปทอผ้าด้วยด้าย ที่ซื้อจากต่างประเทศ ต่อมาก็เลิกปลูกฝ้าย และเลิกทอผ้าใช้เอง โดยหันไปซื้อจากต่างประเทศแทน ทั้งนี้ก็เพราะประชาชนพลเมือง ได้พบว่า การซื้อเสื้อผ้าจากต่างประเทศด้วยเงินจากการขายข้าว สามารถซื้อได้ราคาถูกและสะดวกกว่า ในขณะเดียวกัน

สินค้าเข้าที่ทำด้วยเครื่องจักรจากต่างประเทศที่มีราคาถูกกว่าได้ทะลักเข้ามาอย่างมากมาย โดยพ่อค้าคนกลาง และเข้าไปแลกเปลี่ยนกับขวานาถึงที่อยู่ของขวานาในชนบทเลย จากการเปิด ประตูการค้ากับต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ทำให้สภาพเศรษฐกิจและสังคมของไทย เปลี่ยนแปลงไปดังกล่าว การค้าขายกับประเทศทางยุโรปตะวันตกเจริญขึ้นเป็นลำดับ จะเห็นได้จาก สถิติมูลค่าการค้าภายใน พ.ศ. 2398 สินค้าเข้ามีมูลค่า 1,350,000 ปอนด์ สินค้าออกมีมูลค่า 1,900,000 ปอนด์ มูลค่าสินค้าเพิ่มขึ้นในปีต่อ ๆ มา ดังปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2437 สินค้าออกมีมูลค่า 2,450,000 ปอนด์ สินค้าเข้ามีมูลค่า 1,710,000 ปอนด์ การค้ากับประเทศยุโรปตะวันตกไทย ได้เปรียบดุลการค้าตลอดมา ทำให้สภาพเศรษฐกิจของไทยดีขึ้นรายได้ของรัฐบาลก็เพิ่มขึ้นทุกปี เปรียบเทียบรายได้ของรัฐบาลในรัชกาลที่ 4 ก่อนทำสนธิสัญญาเบาว์ริง กับหลังทำสัญญาแล้ว รายได้ของรัฐบาลเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วดังตารางที่ 4-1

ตารางที่ 4-1 เปรียบเทียบรายได้ของรัฐบาลในรัชกาลที่ 4 ก่อนทำสัญญากับหลังทำสัญญาเบาว์ริง

พ.ศ.	ก่อนทำสัญญาเบาว์ริง	พ.ศ.	หลังทำสัญญาเบาว์ริง
2394	1,769,799 บาท	2399	1,951,294 บาท
2395	1,853,876 บาท	2401	2,004,389 บาท
2396	1,570,019 บาท	2403	2,197,121 บาท
2397	1,584,603 บาท	2404	2,810,681 บาท
2398	1,922,804 บาท	2406	2,598,563 บาท

ตารางที่ 4-2 สถิติข้าวส่งออกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2460-2466 (ธิดา สาระยา, 2544, หน้า 34)

พ.ศ.	จำนวนหาบ	ราคา/ บาท
2460	18,745,144	17,861,568
2461	14,201,434	132,096,385
2462	7,409,453	123,082,698
2463	4,660,487	28,975,860
2464	21,000,584	138,231,324
2465	21,079,000	126,088,000
2466	22,130,593	143,065,892

ตารางที่ 4-3 ปริมาณและมูลค่าข้าวที่ส่งออกระหว่าง พ.ศ. 2400-2477 (Ingram, 1971, p. 92)

พ.ศ.-พ.ศ.	ปริมาณส่งออกต่อปี (000 หาบ)	มูลค่าส่งออกต่อปี (000 หาบ)	ราคาเฉลี่ยต่อหาบ
2400-2402	990	-	-
2403-2407	1,840	-	-
2408-2412	1,630	-	-
2413-2417	1,780	5,100	2.70
2418-2422	3,530	10,110	2.90
2423-2427	3,580	9,610	2.70
2428-2432	5,320	15,080	2.80
2433-2437	7,250	23,780	3.30
2438-2442	11,130	61,280	5.50
2443-2452	14,760	81,020	5.50
2453-2457	15,220	81,230	5.30
2458-2462	15,790	108,140	6.90
2463-2467	17,680	115,350	6.50

ตารางที่ 4-3 (ต่อ)

พ.ศ.-พ.ศ.	ปริมาณส่งออกต่อปี (000 หาบ)	มูลค่าส่งออกต่อปี (000 หาบ)	ราคาเฉลี่ยต่อหาบ
2468-2472	23,390	169,600	7.20
2473-2477	25,720	91,240*	3.50*

*การลดลงของมูลค่าส่งออกและราคาอย่างผิดสังเกตในปีนี้เนื่องจากเศรษฐกิจตกต่ำ ทั่วโลก

จากตารางที่ 4-1, 4-2 และ 4-3 แสดงว่าพัฒนาการของข้าวในประเทศไทยเพิ่มมากขึ้น เป็นลำดับ และชาวนานั่นเป็นผู้ผลิตกลุ่มสำคัญของประเทศสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น รัฐดำเนินนโยบายส่งข้าวออกต่างประเทศ จึงส่งเสริมและกำหนดให้มีการสร้างผลผลิตข้าวเพื่อสนองนโยบายนี้ ซึ่งได้ดำเนินการสืบเนื่องไปถึงให้บุคคลลองและพัฒนาพื้นที่ปลูกข้าว 2 ฝั่งคลองชลประทาน ทั้งโดยรัฐและเอกชน

จากการที่รัฐบาลมีนโยบายผลิตข้าวเพื่อการส่งออก ทำให้ข้าวเป็นสินค้าที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศไทย ดังที่หมอบรัดเลกล่าวไว้ว่า กรุงเทพฯ ฯ นี้เปรียบเสมือนศูนย์กลางอันใหญ่สำหรับจำหน่ายข้าวในทวีปเอเชีย จึงมีเรือสินค้าได้รอบรรทุกข้าวเป็นจำนวนมาก คือ ในช่วงวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2409 มีกำปั่นต่างประเทศเข้ามาจอดอยู่ในกรุงเทพฯ ถึง 26 ลำ กำปั่นไทย 46 ลำ รวมเป็น 72 ลำ และระยะเวลาห่างเพียง 15 วัน เรือสินค้าก็เพิ่มขึ้นอีกเป็น 84 ลำ เรือเหล่านี้คอยบรรทุกข้าวแทบทุกลำ แสดงให้เห็นว่าปริมาณการส่งเป็นสินค้าออกได้ขยายตัวอย่างกว้างขวางขึ้น ดังปรากฏว่าหลังจากปี พ.ศ. 2398 ถึง 2409 การส่งออกขยายจาก 1 ล้านหาบ เป็น 2 ล้านหาบ (ไพฑูรย์ สายสว่าง, 2522, หน้า 25) ในด้านการติดต่อค้าขายรัฐบาลได้ยกเลิกการผูกขาดการค้ากับต่างประเทศ โดยเปิดโอกาสให้มีการค้าขายโดยเสรีระหว่างพ่อค้ากับประชาชน ทั้งนี้เพื่อให้เป็นไปตามข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาว์ริง รัฐบาลจึงได้ออกประกาศอนุญาตให้ราษฎรซื้อขายกับชาวต่างประเทศ ดังข้อความต่อไปนี้

บรรดารายการผู้ใดมีข้าว ปลา น้ำอ้อย น้ำตาล และสินค้าอื่น ๆ เมื่อพอใจจะขายกับคนนอกประเทศก็ให้ตามชอบใจสะดวกสบายเถิด “เนื่องจากการให้ซื้อขายอย่างเสรี รัฐบาลจึงต้องมีการควบคุมให้พ่อค้าต่างชาติดกับราษฎรได้ซื้อขายกันโดยยุติธรรม และโดยตรง เช่น เมื่อจีนเองซึ่งคนในบังคับอังกฤษไปซื้อขายที่เมืองพิจิตรเจ้าพระยาภูธราภัยได้มีหนังสือถึงพระพิจิตร ให้บอกนายอำเภอ กำนัน คูแกลให้จีนเองซื้อฝ้ายตามราคาที่ราษฎรซื้อขายกัน อย่างไรก็ตามการที่รัฐบาลให้มี

การซื้อขายโดยตรงระหว่างราษฎรกับพ่อค้านี้จุดประสงค์ที่สำคัญอาจจะเพื่อให้เป็นไปตามสัญญาที่ทำไว้กับต่างประเทศที่ไม่ให้กีดกันการค้าขาย แต่นั่นก็มีผลประโยชน์ต่อราษฎรโดยทั่ว ๆ ไป เพราะทำให้ราษฎรมีโอกาสซื้อขายและตกลงราคาได้ตามความพอใจ เช่น ให้เจ้าเมืองพิจิตรพิณ โลก สุโขทัย สวรรคโลก และเมืองพิชัยป่าวร้องให้ราษฎรเจ้าของฝ้ายเอาฝ้ายมาขายให้กับพ่อค้าต่างประเทศแล้วให้ราษฎรกับพ่อค้าพูดจาตกลงกันเอง ส่วนการซื้อขายก็ให้ตกลงราคาระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขายเช่นเดียวกัน ดังข้อความในประกาศว่า “ราคาข้าวเดี๋ยวนี้นี้ก็ขายแพงกว่าแต่ก่อน ในหลวงก็ไม่ได้ตั้งพิกัดอัตราสำรวจกวัดกันอะไรเลย ตามใจราษฎรจะตั้งราคากัน” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2408, หน้า 251) จะเห็นได้ว่าการเปิดโอกาสให้มีการค้าขายโดยเสรี ไม่ได้มีกฎเกณฑ์บังคับการซื้อขาย ดังแต่ก่อน

นอกจากนี้รัฐยังมีนโยบายการผลิตข้าวเพื่อการส่งออกอีกประการหนึ่ง ก็คือ การเคลื่อนไหวในการลงทุนตามแบบทุนนิยมตะวันตก ภายหลัง พ.ศ. 2398 เศรษฐกิจไทยได้เปลี่ยนเป็นเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อการส่งออก อันเป็นผลจากการขยายตัวของทุน จากศูนย์กลางในยุโรปตะวันตกและอเมริกาไปสู่โพ้นทะเล ซึ่งเกิดความต้องการวัตถุดิบจำนวนมาก เพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรมในยุโรป และขายสินค้าในโพ้นทะเลทั้งแสวงหาแหล่งลงทุนใหม่ เพื่ออัตรากำไรที่สูงขึ้น เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นทั่วโลก มีผลถึงโครงสร้างเศรษฐกิจของไทยด้วย ในยุคแห่งการขยายตัวของทุนนิยมโพ้นทะเลนี้ ไทยถูกเปลี่ยนให้เป็นตลาดสินค้าหัตถกรรม แหล่งวัตถุดิบและแหล่งระบายทุน ทำให้การค้าของประเทศทั้งขาเข้าและขาออกขยายตัวมากขึ้น กรุงเทพฯ กลายเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญของประเทศ ธุรกิจสั่งเข้าและส่งออกอยู่ในมือของนายทุนชาติดะวันตก ประมาณ ร้อยละ 90 ของการค้าทั้งประเทศอยู่ในมือพ่อค้าอังกฤษ แต่ภายใต้สภาพการเมืองเศรษฐกิจ และสังคมแบบเดิมของไทย ทุนจะรวมตัวอยู่ภายใต้สถาบันกษัตริย์ ดังนั้นการสะสมทุนของกลุ่มนายทุนโดยการอิงกับองค์กรของรัฐ คือร่วมดำเนินธุรกิจกับรัฐ หรือกับเจ้านาย ขุนนาง นายทุนเหล่านี้ไม่เป็นอิสระจากอำนาจรัฐ แต่กลับจะมีความสัมพันธ์และสนับสนุนโดยรัฐ และจากความต้องการรายได้ที่เพิ่มขึ้นของชนชั้นปกครอง โดยการดำเนินการทางการค้า ชนชั้นปกครองจึงต้องอาศัยชาวจีนเป็นแขนขา เพื่อเพิ่มรายได้ของตนด้วยการอนุเคราะห์ และอุปถัมภ์ให้ชาวจีนที่อพยพเข้ามา ได้มีบทบาทสำคัญในด้านการค้าระหว่างประเทศไทยกับประเทศจีน และยังได้มีความสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจของสังคมไทยอีกด้วย ชาวจีนสามารถสะสมความร่ำรวยจากการเป็นผู้ดำเนินการค้าให้กับพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง และยังเป็นเจ้าภาษีนาอากร ดังที่จอห์น เบาว์ริง กล่าวว่า การค้าของไทยทั้งการค้าภายในประเทศ และต่างประเทศ ดำเนินการโดยพระมหากษัตริย์ เจ้านายขุนนาง และนายทุนชาวจีน ชาวจีนจึงมีบทบาททางเศรษฐกิจและสังคมไทย จนเป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทาง

เศรษฐกิจ ในขณะเดียวกันฐานะของชาวจีน เมื่อ เทียบกับบุคคลกลุ่มอื่นในสังคมไทย ชาวจีนจะมี ความเป็นอิสระมากกว่า และมีแนวโน้มวิวัฒนาการสู่การเป็นนายทุน

จากการคุ้มครองและผลกำไรร่วมกับชนชั้นปกครอง ความร่ำรวยของนายทุนเริ่มจาก การเป็นเจ้าของนาข้าว โดยเฉพาะจากการผูกขาดภาษีฝิ่น อากสุรา บ่อนเบี้ย และหยา การผูกขาดภาษีเหล่านี้คิดเป็นครึ่งหนึ่งของรายได้รัฐ กล่าวได้ว่ากิจการที่สำคัญในประเทศขณะนั้น อยู่ในมือของเจ้าภาษีนายอากร เป็นส่วนใหญ่ จากการระดมทุนรับผูกขาดภาษีอากร จนกลายเป็น นายทุนตั้งบริษัทธุรกิจการค้าต่าง ๆ มากขึ้นในสมัยต่อมา ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นของนายทุนจีน พวกพ่อค้าจีนมีบทบาทในกิจกรรมการค้าในประเทศไทยมาก่อน พวกนี้จึงเป็นนายทุนท้องถิ่น ดังนั้น พวกบริษัทตะวันตกจะเข้ามาติดต่อซื้อขายสินค้า จะต้องติดต่อกับนายทุนจีนที่เป็นนายหน้า หรือคนกลาง เพื่อรับซื้อข้าว ไม้สัก ฯลฯ ให้กับนายทุนชาติตะวันตกตามสัญญาที่ได้ตกลงกันไว้

จะเห็นได้ว่าหลังจากที่ไทยได้ทำสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 นับได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยน (Turning Point) ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ โดยเฉพาะมิติทางด้านเศรษฐกิจประเทศ ไทยเริ่มเปิดประตูการค้าอย่างเสรีกับนานาประเทศ ทำให้สภาพเศรษฐกิจ สังคม ไทยเปลี่ยนแปลง ไปจากระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบเลี้ยงตัวเองมาเป็นระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบผลิตเพื่อเป็น สินค้าออก (Open Export Economy) ตามความต้องการของตลาด ทำให้ฐานะของประชาชน พลเมืองดีขึ้น เริ่มมีการใช้ระบบเงินตราในการซื้อขายกันมากขึ้น และความเคลื่อนไหวในระบบทุน นิยมก็เริ่มเกิดขึ้น พวกพ่อค้าจีนที่สะสมเงินทุนจนร่ำรวยตั้งตัวเป็นนายทุน ดำเนินการติดต่อซื้อขาย สินค้าให้กับพวกพ่อค้านายทุนชาติตะวันตก ถือได้ว่าระบบนายทุนตามแบบยุโรปตะวันตกเริ่ม เกิดขึ้นในประเทศไทยเป็นต้นมา ความตกต่ำของตลาดข้าวในปี 2473 ทำให้เกิดข้อเสนอแนะว่า รัฐบาลควรส่งเสริมการพัฒนาเทคนิคการผลิตข้าวเพื่อให้ผลผลิตต่อไร่สูง และทำให้ต้นทุนการผลิต ข้าวลดต่ำลง โดยส่งเสริมชาวนาใช้เมล็ดพันธุ์ดี ปุ๋ย การคันคว่ำทางวิทยาศาสตร์ และการปรับปรุง ระบบชลประทาน เพื่อให้สามารถสู้กับพม่า และอินโดจีน ซึ่งข้าวมีราคาถูกกว่าไทยได้ (กช. กส. 15.2/ 20,2473; กช.กส.25.2/18, 2473)

ผู้ที่ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์เป็นอย่างมากในด้านที่ไม่ได้ให้ความสำคัญต่อการใช้ วิทยาการสมัยใหม่ในการทำนาก็คือ เจ้าพระยาพลเทพเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการในขณะนั้น (กช. ร.7 พ 2/13, 2483) จนในที่สุดที่ประชุมอธิรัฐมนตรีได้เห็นพ้องต้องว่าควรเปลี่ยนตัวเสนาบดี ใหม่ในปี 2473 โดยให้เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ตัน บุนนาค) ขึ้นดำรงตำแหน่งแทน พร้อมกันนั้นก็ได้ จัดตั้ง “กรมตรวจกลีกรม” ขึ้นใหม่ สังกัดในกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมในปี 2474

เพื่อทำหน้าที่เสาะแสวงหาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ เพื่อแก้ไขวิธีการเพาะปลูก (กช. ร.7 พ2/13, 2473) โดยมี ดร.เอ.เอฟ.บี.คาร์ ชาวอังกฤษดำรงตำแหน่งอธิบดีคนแรกในเดือนเมษายน 2474 แล้วต่อมาในปี 2475 หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤษดากร ก็ขึ้นดำรงตำแหน่งแทน (กช. ร.7 พ.3/18, 2474)

ภารกิจหลักของกรมตำรวจกสิกรรมในเรื่องข้าว ก็คือ การขยายนาทดลองออกไปยังภูมิภาคต่าง ๆ รวม 6 ภาค โดยที่แต่ละภาคจะมีนาทดลองเป็นศูนย์กลางและแยกสาขาออกเป็นภาคละ 5 แห่ง และกำหนดงบฯ ค่าใช้จ่ายประจำภาคละ 40,000 บาท และสาขาประจำภาคละ 36,000 บาท โดยมีกำหนดดำเนินการ 7 ปี (กช. กส. 15.2/24/1, 2474) อย่างไรก็ตาม กรมตรวจกสิกรรมมีบทบาทดำเนินงานในระยะเวลาอันสั้น ก็เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 เสียก่อน นโยบายข้าวในช่วงนี้ ประกอบด้วย

1. การลดพิภคอัตราค่านาในปี พ.ศ. 2475 รัฐบาลได้ลดพิภคเก็บเงินค่านาลงจากไร่ละ 80 สตางค์ ในปี ค.ศ. 1931 เหลือ 50 สตางค์ต่อไร่ การลดอัตราค่านาดังกล่าวได้ส่งผลให้รัฐบาลขาดรายได้ 1.5 ล้านบาท ต่อมาก็มีการลดค่านาลงอีก จนยกเลิกไปในปี พ.ศ. 2482 เมื่อรัฐบาลได้ประกาศใช้ประมวลรัษฎากรซึ่งเป็นพระราชบัญญัติปรับปรุงภาษีอากรครั้งใหญ่ ทำให้ระบบการเก็บเงินค่านาสิ้นสุดลง

2. การยกเลิกหนี้สินแก่ชาวนา คือ หนี้คิดค้างชำระอากรค่านา โดยสภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติให้เปลื้องหนี้โดยออกพระราชบัญญัติยกค่าภาษีอากรที่ค้างบางประเภทปี 2478 เป็นจำนวนเงินทั้งสิ้น 4.9 ล้านบาท (เสถียร ลายลักษณ์, 2477, หน้า 189)

3. การออกกฎหมายคุ้มครองชาวนาให้รอดพ้นจากการถูกยึดทรัพย์สินในช่วงปี พ.ศ. 2473-2474 ซึ่งรัฐบาลได้เร่งรัดอัตราค่านา (ตามประกาศข้อบังคับว่าด้วยการสำรวจและเก็บอากรค่านาปี พ.ศ. 2458 ทำให้ชาวนาถูกยึดทรัพย์สินถึง 58,248 รายทรัพย์สินที่ถูกยึดคิดเป็นเงินทั้งสิ้น 1,851,822 บาท (กช. กส. 15.1/ 264) ส่งผลกระทบต่อฐานะความเป็นอยู่ของชาวนามาก รัฐบาลจึงได้ตราพระราชบัญญัติว่าด้วยการยึดทรัพย์สินของกสิกร ปี พ.ศ. 2475 เพื่อป้องกันการถูกยึดทรัพย์สินของชาวนา

4. ลดอัตราเงินรัชูปการ โดยลดเหลือเก็บคนละ 2 บาทในปี พ.ศ. 2478

5. สร้างนางสหกรณ์ไทย ในปี พ.ศ. 2479 กระทรวงเศรษฐการได้ขออนุมัติจากรัฐบาลในการสร้างนางสหกรณ์ด้วยงบประมาณ 9,000 บาท เพื่อให้ชาวนาไทยรู้จักร่วมมือกันค้าข้าวเอง โดยไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลางชาวจีน โดยการทำสร้างนางตามจังหวัดต่าง ๆ 17 แห่งทั่วประเทศ (กช. สร. 0201.1/19)

6. เค้าโครงการเศรษฐกิจของนายปรีดี พนมยงค์ ปี พ.ศ. 2477 ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการแก้ปัญหาของชาวนาส่วนใหญ่ที่ยากจน อันเกิดจากสาเหตุต่าง ๆ เช่น ต้องเช่าที่ดิน ฯลฯ โดยเสนอแนะให้

รัฐบาลทำการเกษตรเอง โดยรัฐบาลจะซื้อที่ดินจากเอกชนทั้งหมด แล้วจ่ายเงินค่านาที่ดินเป็น พันธบัตร ชาวนาทุกคนมีฐานะเป็นลูกจ้างหรือข้าราชการของรัฐ โดยตัดปัญหาเรื่องการเช่าที่ดิน และคนกลางออกไป (นิติ กลีโกศล, 2525, หน้า 199)

อย่างไรก็ตาม ถ้าโครงสร้างธุรกิจข้างต้น ได้รับการต่อต้านอย่างหนักในรัฐสภา จนต้องถูก ยกเลิกไป

7. การพัฒนาเทคนิคการผลิต รัฐบาลได้จัดตั้งแผนกข้าวขึ้นในปี พ.ศ. 2478 ในสังกัด กระทรวงเกษตรฯ ทำหน้าที่คัดเลือกข้าวพันธุ์ดีไว้ทำพันธุ์ต่อไป ต่อมาในปี 2481 ได้ยกฐานะ แผนกข้าวขึ้นเป็นกองการข้าวในสังกัดกรมเกษตรเพื่อขยายงานด้านวิชาการการผลิตข้าวออกไป

8. การแก้ไขปัญหาการตลาดข้าว รัฐบาลได้จัดตั้งบริษัทข้าวไทยขึ้นในปี พ.ศ. 2481 เพื่อช่วยยกระดับข้าวและฝึกฝนให้คนไทยมีความรู้ในเรื่องตลาดข้าวมากยิ่งขึ้น

ข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญของประเทศไทยมาตั้งแต่ยุคที่เริ่มติดต่อกับต่างประเทศ และเป็นพืชที่สร้างรายได้จำนวนมากเข้าสู่ประเทศ ชาวนาไทยผู้ปลูกข้าวเลี้ยงคนในประเทศ และต่างประเทศก็ยังคงเป็นคนจนตลอดมา ในขณะที่พ่อค้าข้าวในประเทศและพ่อค้าส่งออกไปขาย ต่างประเทศต่างก็พากันร่ำรวย ส่วนการกำหนดนโยบายและการจัดการเกี่ยวกับการค้ากับต่างประเทศ เป็นเรื่องของรัฐ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของคนกลุ่มต่าง ๆ และเป็นปัญหาทั้งทาง เศรษฐกิจ และการเมือง

สิ่งหนึ่งที่มิอาจปฏิเสธได้ในเรื่องของการค้าขายแบบเสรีที่ให้ราคาเกิดจากความต้องการ ของอุปสงค์ และอุปทาน นั่นคือ รัฐบาลจะต้องสามารถรักษาสภาพการแข่งขันในธุรกิจต่าง ๆ ให้มีอยู่ได้ตลอดเวลา แต่ถ้าหากรัฐไม่สามารถรักษาสภาพการแข่งขันให้มีอยู่ได้แล้ว การแข่งขัน จะพัฒนาไปสู่การผูกขาดในที่สุด ทั้งนี้เนื่องจากว่าในการแข่งขันทางธุรกิจนั้น ผู้ที่ขาดประสิทธิภาพ หรือมีความอ่อนแอทางเศรษฐกิจจะเป็นผู้แพ้ในการแข่งขัน และจะต้องออกจากการแข่งขันไป จะเหลือแต่เฉพาะผู้ที่มีกำลังแข็งแรงในทางเศรษฐกิจ ซึ่งจะกลายเป็นผู้ผูกขาดไปในที่สุด (เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม, 2524, หน้า 316)

ตารางที่ 4-4 เปรียบเทียบปริมาณ-มูลค่าข้าวส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศทางท่ากรุงเทพฯ

ปี พ.ศ. 2510-2519 (สำนักงานคณะกรรมการการตรวจข้าว สภาหอการค้าแห่งประเทศไทย, 2556)

ปี พ.ศ.	ข้าวรัฐบาล เมตริกตัน	ข้าวเอกชน เมตริกตัน	รวม เมตริกตัน	มูลค่า (ล้านบาท)
2510	660,697.90	781,177.24	1441,875.14	4,653
2511	359,663.20	662,601.44	1022,264.64	3,775
2512	324,161.40	660,493.68	984,654.08	2,945
2513	333,832.38	688,644.47	1022,476.85	2,516
2514	609,852.10	942,800.52	1552,652.62	2,909
2515	544,912.30	1529,923.65	2074,841.95	4,437
2516	309,601.00	524,982.50	834,583.50	3,594
2517	300,853.20	715,141.87	1015,995.07	9,778
2518	365,806.00	566,838.96	932,644.96	5,852
2519	904,667.59	964,785.87	1869,453.46	8,558
2520	1319,224.20	1565,917.09	2885,141.29	13,405

ตารางที่ 4-5 การเปรียบเทียบปริมาณและมูลค่าข้าวส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศ
(สำนักงานคณะกรรมการการตรวจข้าว สภาหอการค้าแห่งประเทศไทย, 2556)

	ปี พ.ศ. 2520 เต็มปี	ปี พ.ศ. 2521 เต็มปี	ปี พ.ศ. 2522 เต็มปี	ปี พ.ศ. 2523 เต็มปี	ปี พ.ศ. 2524 เต็มปี	ปี พ.ศ. 2525 เต็มปี
ภาครัฐบาล	1319,224	472,697	1157,113	996,447	1,016,033	1,338,024
ส่งออก	(40.73%)	(30.04%)	(42.92%)	(37.33%)	(33.28%)	(36.89%)
ภาคเอกชน	1565,917	1100,740	1538,596	1,672,513	2037,306	22,89,141
ส่งออก	(54.27%)	(69.96%)	(57.08%)	(62.67%)	(66.72%)	(63.11%)
รวม	2885,141	1573,437	2695,749	2,668,960	3053,339	3672,166
ส่งออก						
มูลค่าข้าว	13,409	10,161	15,064	18,658	26,161	22,256
เฉลี่ย	4,647	6,458	5,588	6,991	8,568	6,136
พื้นที่						

ตารางที่ 4-6 เปรียบเทียบปริมาณมูลค่าข้าวส่งออกต่างประเทศระยะ 6 เดือนแรกของ ปี พ.ศ.

2522-2526 (สำนักงานคณะกรรมการการตรวจข้าว สภาหอการค้าแห่งประเทศไทย,
2556)

ปี พ.ศ.	ข้าวเอกชน ตัน	ข้าวรัฐบาล ตัน	รวม ตัน	มูลค่า
2522	735,882.17	474,916.75	1209,898.90	6,699 ล้านบาท
2523	1034,816.82	773,979.30	1808,796.12	11,844.3 ล้านบาท
2524	1264,067.89	568,823.20	1832,891.09	15,669.6 ล้านบาท
2525	1171,324.98	744,905.47	1916,230.45	12,524.1 ล้านบาท
2526	1079,644.56	575,634.35	1655,282.91	9,486.1 ล้านบาท
2527	1342,028.06	532,320.30	1874,348.36	9,964 ล้านบาท
(ม.ค.-พ.ค.) (5 เดือน)				

ตารางที่ 4-7 เปรียบเทียบปริมาณและมูลค่าข้าวส่งออกเต็มปีของปี พ.ศ. 2522-2526

(สำนักงานคณะกรรมการการตรวจข้าว สภาหอการค้าแห่งประเทศไทย, 2556)

ปี พ.ศ.	ข้าวเอกชน ตัน	ข้าวรัฐบาล ตัน	รวม ตัน	มูลค่า
2522	1538,596.14	1157,113.24	2695,749.38	15,108.9 ล้านบาท
2523	1672,513.29	996,447.40	2668,960.79	18,343.8 ล้านบาท
2524	2037,306.93	1016,033.00	3053,339.93	26,161.4 ล้านบาท
2525	2089,141.44	1338,024.57	3627,166.01	21,850.6 ล้านบาท
2526	2324,598.46	1380,325.05	3704,923.51	21,313.9 ล้านบาท

ตารางที่ 4-8 ปริมาณข้าวในภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยบางปี พ.ศ. (2503, 2506, 2509, 2512, 2513)

	ปริมาณข้าว (เมตริกตันข้าวสาร)				
	2505	2506	2509	2512	2513
ภาคนครหลวง	200,956.61	309,310.12	223,129.37	171,293.62	147,142
ภาคกลาง	897,447.10	770,909.32	1,180,594.82	1,068,620.80	1,035,342
ภาคตะวันตก	122,795.97	21,119,29.95	231,611.29	198,064.97	225,043
ภาคตะวันออก	347,964.48	311,683.38	522,534.78	619,685.58	657,893
ภาคกลาง	832,636.76	1899,842.35	1,438,518.96	1,622,216.10	1,399,894
ตอนบน					
ภาคเหนือ	455,735.45	660,708.53	656,685.66	709,809.36	796,718
ภาคตะวันออก	404,811.29	454,232.20	465,056.47	648,588.01	643,546
เชียงใหม่					
เหนือตอนเหนือ					
ภาคตะวันออก	346,127.68	571,147.50	816,002.97	875,194.47	1,049,630
เชียงใหม่					
เหนือตะวันตก					
ภาคตะวันออก	583,542.08	764,528.35	953,008.75	1,368,237.43	1,211,978
เชียงใหม่เหนือ					
เหนือตอน					
ตะวันออก					
ภาคใต้	372,862.69	364,253.08	495,526.39	632,185.71	529,246
ทั่วประเทศ	4,564,880.13	8,218,544.78	6,284,402.44	7,813,977.24	7,759,437

หมายเหตุ: คำนวณจากสถิติสรุปผลการทำนาในรอบปี กรมการข้าว กระทรวงเกษตร

สำหรับปี พ.ศ. 2506 คำนวณ จากสำมะโนเกษตร 2506

วิธีการผลิตของชาวนาจากการผลิตเพื่อยังชีพเป็นการผลิตเพื่อการค้า และส่งออก

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (สมัยรัชกาลที่ 1-4) ก่อนที่จะมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง นั้น ระบบเศรษฐกิจไทยเป็นระบบการผลิตเพื่อการยังชีพ หรือระบบเศรษฐกิจแบบธรรมชาติ (Natural Economy) กล่าวคือ การผลิตในระบบเศรษฐกิจนั้นมีวัตถุประสงค์เพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นหลัก และพยายามพึ่งตนเองให้มากที่สุด โดยอาศัยหมู่บ้านเป็นหน่วยผลิตพื้นฐาน ประชาชนจะอาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นที่พักพิงและแหล่งผลิต การผลิตมีลักษณะหลากหลาย เช่น การทำนา ทำไร่ ทอผ้า ทำเครื่องมือเกษตรกรรม ทำเครื่องปั้นดินเผา และการประมง เป็นต้น การผลิตมุ่งไปเพื่อการใช้สอยในชุมชน และมีส่วนเกินไว้อย่างเป็นเป็นส่วยสาอากรบ้าง บางครั้งก็มีการผลิตไว้ค้าขายแลกเปลี่ยนกันแต่ก็มีขอบเขตที่จำกัด เนื่องจากรัฐบาลมีบทบาทในการกำหนดการใช้ทรัพยากรเป็นอย่างมาก รวมทั้งการผูกขาดการค้าขายสินค้าสำคัญ ๆ ไว้ภายใต้การควบคุมของ “พระคลังสินค้า” ประชาชนสมัยก่อนมีจำนวนน้อย จึงมีที่ดินทำกินอุดมสมบูรณ์ ในช่วงนั้นเพียงผ่านพ้นระยะสงคราม อีกทั้งการสาธารณสุขก็ยังไม่เจริญ บางครั้งเกิดโรคระบาดร้ายแรง ทำให้ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก (สุริยนต์ สุวรรณราช และคณะ, 2550, หน้า 89)

นอกจากนี้ในยุคตอนต้นของสมัยรัตนโกสินทร์นั้นยังไม่นิยมทำการค้าขายกับต่างชาติ เนื่องจากกำลังเผชิญกับปัญหาความมั่นคงของชาติ โดยเกรงว่าผลผลิตภายในประเทศจะไม่เพียงพอต่อการบริโภค อีกทั้งความสามารถในการผลิตสินค้าส่วนเกินยังต่ำ สามารถผลิตได้แต่พอกินพอใช้เท่านั้น สินค้าที่ผลิตส่วนใหญ่เป็นสินค้าเกษตร และหัตถกรรม การผลิตในสมัยนั้นส่วนใหญ่เป็นไปเพื่อการบริโภค อุปโภค ส่วนเกินจากการบริโภคจะนำเอาไปจ่ายเป็นส่วยอากร และทำการค้าขายแลกเปลี่ยนกัน แต่อยู่ในขอบเขตจำกัด และเป็นการแลกเปลี่ยนแบบสินค้าต่อสินค้า (Barter) การใช้เงินก็มีอยู่บ้างแต่ไม่แพร่หลายนัก (สุริยนต์ สุวรรณราช และคณะ, 2550, หน้า 89)

การค้าขายกับต่างชาติจำกัดอยู่ในวงแคบ คนทั่วไปไม่อาจค้าขายกับต่างชาติได้โดยตรง รัฐบาลผูกขาดการค้าขายกับชาวต่างชาติ โดยการควบคุมของพระคลังสินค้า การค้ากับต่างชาติจึงกระทำกันระหว่างขุนนางกับชาวต่างชาติ ซึ่งสินค้าที่นำเข้าส่วนใหญ่เป็นสินค้าฟุ่มเฟือย ส่วนการค้าภายในประเทศกระทำกันน้อย เพราะนอกจากความสามารถในการผลิตยังคงต่ำอยู่แล้ว โครงสร้างทางสังคมซึ่งขุนนางมีอำนาจมากนั้น เป็นข้อจำกัดที่สำคัญ เนื่องจากขุนนางบังคับให้ไพร่ทาสส่งส่วย และอากรต่าง ๆ ทั้งแรงงาน ภาษี และยังผูกขาดการค้าที่สำคัญไว้หมด ไพร่ทาสไม่มีเวลาเป็นอิสระ และไม่มีโอกาสค้าขาย จึงมีการแบ่งแยกชนชั้น ในสังคมอย่างเห็นได้ชัด โดยขุนนางเป็นผู้ผูกขาดการค้าและคอยบริโภคผลผลิตส่วนเกิน ขณะที่การผลิตของคนส่วนใหญ่เป็นไปเพื่อยังชีพตัวเองเท่านั้น (สุริยนต์ สุวรรณราช และคณะ, 2550, หน้า 90)

ในปี พ.ศ. 2398 โครงสร้างทางเศรษฐกิจไทยมีจุดเปลี่ยนที่สำคัญ เนื่องจากประเทศไทยได้ทำการตกลงทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศทางตะวันตก เป็นสนธิสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษ ซึ่งมีผลต่อการเปิดตลาดการค้าระหว่างประเทศของไทย การเปิดประเทศตามสนธิสัญญาเบาว์ริงทำให้ระบบเศรษฐกิจไทยเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้า ประเทศไทยเริ่มเข้าสู่วงจรการค้าระหว่างประเทศ โดยใช้เงินตราเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน และทำการผลิตตามหลักการการค้าระหว่างประเทศ โดยผลิตสินค้าที่ตนถนัด อาทิ ข้าว ไม้สัก ดินบุก และยางพารา เป็นต้น (สุริยนต์ สุวรรณราช และคณะ, 2550, หน้า 91) การเกษตรเริ่มมีความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจด้านอื่น ๆ ของประเทศอย่างแยกไม่ออก ระบบเศรษฐกิจในภาคเกษตร (Agricultural Sector) เริ่มมีความสำคัญควบคู่ไปกับระบบเศรษฐกิจภาคที่ไม่ใช่การเกษตร (Non Agricultural Sector) (อุทิศ นาคสวัสดิ์, 2514, หน้า 34) และระบบเศรษฐกิจของไทยมีความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจของโลกมากขึ้น หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอนุญาตให้ขายข้าวเป็นสินค้าออกได้ ข้าวจึงเป็นสินค้าออกที่มีความสำคัญขึ้นโดยลำดับ จนกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดของประเทศไทย ที่ทำรายได้ให้แก่ประเทศแทนน้ำตาลที่เคยมีบทบาทมาก่อนหน้านี้ ดังจะเห็นได้จากตารางแสดงปริมาณการส่งข้าวออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ ระหว่างปี พ.ศ. 2410-2413 ซึ่งในระหว่าง พ.ศ. 2411-2413 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดคลองเพิ่มขึ้นเพื่อการเพาะปลูกข้าว ได้ปริมาณเพียงพอต่อการส่งข้าวออกเพื่อการค้า (สุจิต พงศ์กล้า, 2528, หน้า 46) ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 4-9 ปริมาณการส่งข้าวออกไปจำหน่ายต่างประเทศปี พ.ศ. 2410-2413 (กิตติ ดันไทย, 2520, หน้า 23)

พ.ศ.	ปริมาณข้าวส่งออกเป็นหาบ	ราคาข้าวส่งออกเป็นหาบ
2410	1,830,000	3,510,000
2411	2,090,000	ไม่มีสถิติ
2412	2,710,000	ไม่มีสถิติ
2413	2,580,000	6,520,000

ตารางที่ 4-10 สถิติการผลิตข้าวส่งออกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2460-2466 (ธิดา สารยา, 2544, หน้า 34)

พ.ศ.	จำนวนหาบ	ราคา / บาท
2460	18,745,144	97,861,568
2461	14,201,434	132,096,385
2462	7,409,453	123,082,698
2463	4,660,487	28,975,860
2464	21,000,584	138,231,324
2465	21,079,000	126,088,000
2466	22,130,593	143,065,892

จากตารางที่ 4-9 และ 4-10 จะเห็นได้ว่าการผลิตข้าวส่งออกต่างประเทศในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีปริมาณมากกว่าตอนปลายรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลของไทยสมัยนั้นเริ่มเห็นความสำคัญของการผลิตข้าวและการค้าข้าวกับต่างประเทศมากขึ้น จึงได้มีการส่งเสริมการผลิตให้มากขึ้น ทั้งทางด้านการขยายพื้นที่ การจัดหาแรงงานในการทำนา และการรักษาเส้นทางคมนาคมขนส่งข้าวจากหัวเมืองเข้ามายังเมืองหลวงอีกด้วย วิธีส่งเสริมดังกล่าวก็คือ การขุดคลอง ดังพระราชดำริว่า “การขุดคลองเพื่อให้เห็นเป็นตึกหาชนทั้งปวงได้ไปมาอาศัย และเป็นทางที่จะให้สินค้าได้บรรทุกันไปมาโดยสะดวกซึ่งให้ผลแก่เรือสวนไร่นา ซึ่งได้เกิดทวีขึ้นในพระราชอาณาจักร เป็นการอุดหนุนการเพาะปลูกในบ้านเมืองให้เจริญวัฒนายิ่งขึ้น (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2477, หน้า 8)

ปราจีนบุรี เป็นจังหวัดที่ตั้งอยู่บริเวณลุ่มน้ำปราจีนบุรี และชายฝั่งทะเลของอ่าวไทย ทำให้พื้นที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก สภาพดังกล่าวทำให้ปราจีนบุรีเป็นเขตเศรษฐกิจที่สำคัญเขตหนึ่งของไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงส่งเสริมการผลิตและค้าข้าวอย่างมาก ส่วนที่เกี่ยวข้องกับปราจีนบุรี ได้ทรงส่งเสริมโดยการขุดคลอง เพื่อเปิดที่นา ระหว่างสองฟากคลองเพื่อให้ราษฎรเข้าไปจับจองที่ดินในการเพาะปลูกต่อไป (สุตใจ พงศ์กล้า, 2528, หน้า 47)

จากการที่ข้าวมีบทบาทในฐานะที่ทำรายได้ให้กับประเทศไทยในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 ทำให้พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์มีนโยบายที่จะส่งเสริมการผลิตและการค้าข้าวให้มากกว่าเดิม

จึงได้ส่งเสริมการขุดคลองเพื่อการคมนาคม และเพื่อเปิดพื้นที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นพื้นที่นาปลูกข้าว ตามความต้องการที่สูงขึ้น การขุดคลองในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี ดังที่กล่าวมาแล้วในช่วงปี พ.ศ. 2419-2430 สามารถเปิดที่นาได้ไม่ต่ำกว่า 1 แสน ถึง 1 แสน 5 หมื่นไร่ คงจะช่วยในการเพิ่มผลผลิตข้าวได้มากพอเพียงกับปริมาณความต้องการข้าวส่งออก (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528, หน้า 47)

การส่งข้าวเป็นสินค้าออกเพิ่มขึ้นนี้ส่งผลให้การขยายตัวของการค้าข้าวเพื่อส่งออก ไปขายยังต่างประเทศ เกิดขึ้นกับลุ่มแม่น้ำบางปะกง และลุ่มน้ำปราจีนบุรี ซึ่งเป็นพื้นที่ผลิตข้าวที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของมณฑลปราจีนบุรี ภายหลังจากทำสนธิสัญญามาว์ริง พ.ศ. 2398 แล้ว ดังปรากฏข้อมูลระบุถึงปริมาณข้าวที่ชาวนาในลุ่มแม่น้ำบางปะกงขายจากท้องถิ่นว่า “พระยาจักรี ได้ส่งสารตราถึงพระยาวิเศษฤๅชัย เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2420 สั่งการว่าให้ตรวจสอบจำนวนข้าวที่พ่อค้าได้ซื้อไว้จากฉะเชิงเทรา เพื่อส่งออกให้ตรงกับจำนวนที่พ่อค้าได้แจ้งไว้กับกรมท่า คือ ข้าวเปลือก 1,128 เกวียน หรือ 2,490 หาบ และข้าวกล้องอีก 10,490 หาบ (กษ. ร5 รส.-มท./1, 2420) แสดงให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 มาไม่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจใดที่จะเกี่ยวข้องกับประชาชนจำนวนมากเท่ากับการทำนา แม้ว่าภาวะการปลูกข้าวในช่วง พ.ศ. 2462 เกิดวิกฤตเสียหายมาก ถ้าเทียบกับปีที่ผ่านมา มาในปีปกติแล้ว ข้าวที่ส่งออกนอกประเทศเป็นจำนวน 24 ล้านหาบ จากที่ผลิตได้ 73 ล้านหาบ (สรัญญา คันธชาติพ, 2540, หน้า 110) ซึ่งข้าวส่วนใหญ่มาจากพื้นที่ผลิตข้าวจากแหล่งที่สำคัญดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 4-11 เปรียบเทียบผลผลิตข้าวของมณฑลต่างๆ กับปี พ.ศ. 2462 (ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, 2521, หน้า 1)

มณฑล	ปีปกติได้ข้าว (หาบ)	พ.ศ. 2462
อยุธยา	11,000,000	900,000 หาบ
ปราจีน	5,000,000	3,100,000 หาบ
นครชัยศรี	3,500,000	500,000 หาบ
อื่น ๆ	4,500,000	-
รวม	24 ล้านบาท	4,500,000 หาบ

กล่าวโดยสรุป เศรษฐกิจถูกเปลี่ยนแปลงเป็นการค้ามากขึ้น แต่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานใด ๆ ในวิถีชีวิตของคนไทย ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนั้น เกิดจากการส่งวัตถุดิบ

ที่มีปริมาณจำกัดเป็นสินค้าออก โดยเฉพาะข้าว ข้าวซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญของคนไทย ชวนนาไทยเป็นผู้ผลิตด้วยการทำนาตามแบบเก่าผลผลิตที่ได้เพิ่มขึ้นจากการขยายพื้นที่ทำนาออกไปเป็นส่วนใหญ่ (ภารดี มหาขันธ์, 2527, หน้า 20) วิธีการส่งเสริมก็คือ การขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก และการคมนาคม พื้นที่ในลุ่มแม่น้ำบางปะกงครอบคลุมพื้นที่ 4 จังหวัด คือ นครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา และชลบุรีก็อยู่ในโครงการดังกล่าว ดังพระราชดำริว่า “การขุดคลองเพื่อจะให้เป็นที่มหาชนทั้งปวงได้ไปมาอาศัยและเป็นทางที่จะให้สินค้าได้บรรทุกไปมาสะดวก ซึ่งให้ผลแก่เรือสวนไร่นา ซึ่งได้เกิดทวีขึ้นในพระราชอาณาจักร เป็นการอุดหนุนการเพาะปลูกในบ้านเมืองให้วัฒนาเจริญยิ่งขึ้น” (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, หน้า 8)

แสดงให้เห็นว่าการขยายตัวของการผลิตข้าวเพื่อการค้ามากขึ้นนั้น ชวนนาทำการผลิตด้วยการทำนาแบบเก่าพึ่งพาอาศัยธรรมชาติ ความสัมพันธ์ด้านแรงงานและใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่น้อยมาก แต่ที่สำคัญชวนนาจะหันมาทำการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างเพิ่มขึ้น และมีการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยใช้เงินตราเป็นสื่อกลางของการแลกเปลี่ยน และสินค้าเฉพาะอย่างที่ผลิตนั้นขึ้นอยู่กับตามความต้องการของตลาดโลก (ภารดี มหาขันธ์, 2527, หน้า 20)

เกิดกลุ่มพ่อค้าข้าวและนายทุนใหม่

นโยบายส่งเสริมการผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้าที่ผ่านมาเป็นการเบียดเบียนทรัพยากรจากภาคชนบทอย่างมาก โดยนำมาสร้างบริการพื้นฐาน สำหรับการขยายตัวภาคอุตสาหกรรมในเมือง การเบียดเบียนภาคชนบทเพื่อสร้างความมั่นคงให้แก่ภาคเมืองนั้นแสดงออกมาหลายรูปแบบ ตั้งแต่เรื่องการผูกขาดการค้าพืชผลเกษตร การครอบครองที่ดินในชนบทโดยเจ้าที่ดินในเมือง (Absentee Landlord) ระบบการจัดเก็บภาษีอากร การจัดสรรงบประมาณแผ่นดิน

นายทุนพาณิชย์ในประเทศไทยมีช่องทางในการแสวงหามูลค่าส่วนเกินได้มากโดยการลงทุนในการค้าพืชผลหลายชนิดนอกเหนือจากข้าว การผูกขาดในการพืชไร่ต่าง ๆ เป็นกลไกสำคัญในการถ่ายเทมูลค่าส่วนเกินจากชวนนา นอกเหนือจากนายทุนพาณิชย์ นายทุนการเงินและธนาคารซึ่งมีอิทธิพลมากขึ้นในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ก็เป็นกลุ่มสำคัญที่ดูดซับเอามูลค่าส่วนเกินจำนวนมากมาจากชวนนาชาวไร่ โดยการผูกขาดการให้กู้เงินแก่นายทุนพาณิชย์อีกทอดหนึ่ง และสุดท้ายบรรษัทลงทุนข้ามชาติซึ่งทำการผลิตหรือ ค้าสินค้าทุนที่ใช้ในการผลิตของชวนนาสามารถใช้อำนาจผูกขาดในการดูดซับเอามูลค่าส่วนเกินได้อย่างมากจากชวนนา บรรษัทเหล่านี้ได้แก่ บริษัทที่ทำการผสมและค้าปุ๋ย ค้ายาฆ่าแมลงสารเคมีเพื่อการเกษตร

บริษัทผูกขาดการค้าข้าวรายใหญ่ที่สุดหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 คือ บริษัทของรัฐบาลที่ชื่อ บริษัทข้าวไทย จะโดยรู้ตัวหรือไม่ก็ตาม รัฐทำให้เกิดการผูกขาดการค้าข้าวทางเอกชนในระยะต่อมา เป้าหมายของการเกิดบริษัทข้าวไทยแรกเริ่มประเด็นอยู่ที่การเมืองในยุคที่เรียกว่า “ทุนนิยม

แห่งรัฐ “ความสามารถในการผูกขาดของบริษัทข้าวไทยนั้น มิได้เกิดขึ้นจากสถานะแห่งความเข้มแข็งโดยธรรมชาติของบริษัทเอง หากแต่เกิดจากการปกครองของคณะราษฎรแล้ว เมื่อรัฐเปลี่ยนแปลงนโยบายการส่งข้าวออกไปจำหน่ายต่างประเทศ มีผลทำให้บริษัทข้าวไทยไม่สามารถจะมีฐานะเป็นผู้ผูกขาดได้อีกต่อไป นโยบายคณะราษฎรก็ไม่บรรลุประการการการค้าข้าวยังคงตกอยู่ในมือของพ่อค้าชาวจีน และนายทุนขุนนางกลุ่มต่าง ๆ ที่เกรงอิทธิพลทางการเมืองในแต่ละยุคแต่ละสมัย และไม่เคยแสดงบทบาทอย่างเด่นชัดที่จะตอบสนองหรือพิทักษ์ผลประโยชน์ให้แก่ประชาชนเลย เพราะเป้าหมายแรก ดังนั้นมิได้จะใช้เป็นเครื่องมือในการลดช่องว่างทางด้านรายได้ของชนชั้นต่าง ๆ แต่เป็นไปเพื่อนายทุนขุนนางโดยตรง

ในความคิดของคนไทยการค้าขายหรือเป็นนายทุนเป็นสิ่งที่ไม่ดึงดูดใจ จึงมีคติที่ว่า “สิบพ่อค้าไม่เท่าพระยาเลี้ยง” การมีพระยาเลี้ยงก็คือ การเป็นไพร่ของมูลนายที่มีบรรดาศักดิ์สูงถึงชั้นพระยา ซึ่งมีศักดินาถึง 1,000-10,000 ไร่ ดังที่เรียกกันว่า “พระยานาหมื่น” อาชีพค้าขายและการเป็นนายทุน จึงไม่ใช่สิ่งที่ชาวนาต้องการจะเป็นหรือมีความสามารถจะเป็นได้ พ่อค้าเหล่านี้ได้กลายเป็นกลุ่มคนใหม่ในสังคมไทย ทำหน้าที่เป็นคนกลางเชื่อมโยงชาวนาผู้ผลิตกับผู้บริโภค ได้นำเงินตราหรือทุนเข้ามาสู่ชุมชนแลกกับผลผลิตข้าวแทนการแลกเปลี่ยนระหว่างผลผลิตต่อผลผลิตในอดีต นับตั้งแต่การเซ็นสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ. 2398 การผลิตข้าว เพื่อส่งไปขายต่างประเทศ โดยที่ราชสำนักไม่เป็นผู้ผูกขาดแต่ผู้เดียว ได้กระตุ้นให้มีการปลูกข้าว และขยายพื้นที่การปลูกข้าวออกไปมาก อาจสันนิษฐานได้ว่าจุดขยายของการเพาะปลูกแบบนาดำในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอาจเป็นผลของการขยายตัวของการค้าข้าวหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง อย่างไรก็ตามความต้องการข้าวในตลาดโลกที่ประเทศไทยได้รับผลกระทบในทางบวกอย่างยิ่ง คือ ความต้องการในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เมื่อเกิดสงครามโลกทั้งสองครั้ง และความสามารถในการผลิตข้าวของไทย จึงเข้าสู่ระบบตลาดโลกและระบบทุนนิยมอย่างเต็มรูปแบบในระยะนี้

นับตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมาจนถึง พ.ศ. 2500 รัฐใช้วิธีการควบคุมการส่งข้าวออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศอย่างเข้มงวดเรียกว่า “ระบบโควตาข้าว” รัฐบาลได้มอบนายทุนที่เคยมีประสบการณ์ในการค้าข้าวเป็นคนจัดสรรโควตาข้าวบรรทัดฐานในการให้โควตาข้าวพ่อค้าส่งออกในขณะนั้นมีได้ถือความสามารถในการส่งออกหรือพิจารณาจากสถิติการส่งออกของย้อนหลัง 1 ปี แต่ดูเหมือนว่าการได้โควตาการส่งออกข้าวจำเป็นที่จะใช้อิทธิพลทางการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเสมอ นายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีอื่น ๆ ยังใช้อิทธิพลให้ใบอนุญาตแก่คนนั้นคนนี้ซึ่งไม่ใช่พ่อค้า แต่เป็นคนที่วิ่งเต้นหาประโยชน์จากการได้ใบอนุญาตเอาไปขายช่วงให้แก่พ่อค้า

นอกจากนั้น พ่อค้ายังใช้ระบบบุญคุณกับรัฐบาลอีกด้วย กล่าวคือ รัฐบาลยังผูกขาดการค้าข้าวโดยการเป็นผู้ขายข้าวส่งออกให้กับรัฐบาลต่างประเทศ รัฐได้มอบสิทธินี้ให้เอกชนเป็นผู้จัดการ

ส่งข้าวไปยังรัฐบาลโดยใช้ชื่อรัฐบาลที่เรียกว่าการขายข้าวระหว่างรัฐบาลต่อรัฐบาล (G to G) เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่อาจปฏิเสธได้ ซึ่งลักษณะนี้จะนำไปสู่การผูกขาดของพ่อค้าส่งข้าวออก กล่าวคือ ได้มีเอกสารลับเฉพาะค่อนข้างมากมาถึงรัฐบาลเขียนทำนองว่า

1. ขณะนี้มีข้าวอยู่ในคลังของพ่อค้าสี่เจ้า ในกรุงเทพฯ 126,010 ตัน ประมาณว่าจะเหลือมาจากต่างจังหวัด 100,000 ตัน จึงมีข้าวเหลือจะส่งออกได้จนถึงสิ้นปี 226, 010 ตัน พ่อค้าสี่เจ้าเห็นว่าถ้าจะเพิ่มโควตาให้อีกร้อยละ 15 แล้วจะช่วยให้พ่อค้าสามารถระบายข้าวออกได้พอควร และเป็นผลดีแก่ชาวนา

2. ตั้งแต่ พ.ศ. 2499 เป็นต้นมา พ่อค้าสี่เจ้า ได้รับมอบหมายให้จัดหาส่งข้าวไปต่างประเทศ แทนกระทรวงเศรษฐกิจ (G to G) ประมาณ 500,000 ตัน แม้ว่าจะระยะที่ข้าวขาดแคลนและราคาข้าวสูงจนต้องขาดทุน จึงหวังว่าต่อไปเมื่อรัฐบาลทำสัญญาขายข้าวไปต่างประเทศ ก็คงจะมอบให้สมาชิกของพ่อค้าสี่เจ้า ซึ่งเป็นผู้ทำการค้าข้าวโดยแท้จริง มีโรงสีและนางข้าวของตนเองดำเนินงาน เช่นเดิม (กช. เอกสาร พณ. 0301.3/6) ปรากฏว่ารัฐได้ให้โควตากลุ่มนี้แบ่งกันเองเดือนละ 50,000 ตัน (กช. เอกสาร พณ. 0301.3/6)

ในขณะนี้รัฐยังคงมีอิทธิพลเหนือทุนผูกขาดข้าวส่งออก โดยการใช้ระบบโควตายังไม่ได้เกิดระบบเสรีในการแข่งขัน แม้ว่าในบางครั้งจะมีการใช้ระบบพรรคพวก ในการคัดสรรโควตาให้พวกของตนเอง แต่นั่นก็เท่ากับว่าเป็นเพียงการสะท้อนให้เห็นถึงกลไกรัฐที่ไม่มีประสิทธิภาพในการทำงาน นอกจากนั้น ในเรื่องของการขายข้าว รัฐบาลได้ขายข้าวเองโดยขายให้กับรัฐบาลต่างประเทศหรือเรียกว่า ขายรัฐบาลต่อรัฐบาล (G to G) รัฐได้ให้เอกชนเข้ามาเป็นผู้จัดส่งข้าวชนิดนี้ขาย โดยรัฐบาลอาจจะจัดโควตาให้เอกชนหรือให้เอกชนมาตกลงกันเอง จากลักษณะที่ได้สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่พึ่งพิงกันของรัฐกับพ่อค้า และลักษณะที่ช่วยเหลือกัน เหล่านี้รัฐอาจจะบอกว่าเอกชนทำงานมีประสิทธิภาพกว่า ดังนั้น ความร่วมมือระหว่างรัฐกับนายทุนจึงเป็นมติหนึ่งของเหตุการณ์ที่มีผลต่อการทุจริตเอาเปรียบชาวนา เพื่อที่จะให้เห็นชัดเจนกว่านี้นายทุนผูกขาดพ่อค้าสี่เจ้า ประกอบด้วย 1. กลุ่มบริษัททหารสามัคคี 2. บริษัทพืชกลีกรรม 3. บริษัทข้าวไทย และ 4. บริษัทเอกชน ส่งออกมีอำนาจเหนือรัฐ ต้องพิจารณาในเรื่องของขั้นตอนการส่งออกข้าว กลุ่มนี้ใช้อิทธิพลทางทหารในการล้มล้างงานข้าวกระทรวงเศรษฐกิจ เพราะการทำงานบางส่วนที่ไม่ยอมอ่อนข้อต่อบริษัทส่งข้าวออกใน พ.ศ. 2499

ในการศึกษานี้มิได้ละเลยบทบาทของพ่อค้าคนกลาง เพียงแต่พ่อค้าคนกลางมิได้เป็นผู้กำหนดราคาข้าว ราคาข้าวแต่ละครั้งจะถูกกำหนดจากกลุ่มพ่อค้าผูกขาด โดยมีศูนย์กลางของการตรวจสอบราคาข้าวที่อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ แม้ว่ารัฐจะมีการประกาศประกันราคาข้าวแต่นั้นก็เป็นเพียงหลักการ กลุ่มพ่อค้าผูกขาดเหล่านี้ต่างก็มีโรงสีไซโล ของตนเองและ

กลุ่มเหล่านี้เป็นกลุ่มที่เข้ามาสัมพันธ์กับกระบวนการผลิตเพื่อขายของชาวนา ร่ำรวยที่สุด มีบทบาทมากที่สุดในการค้าขายข้าวในสังคมไทย

ที่ว่าสภาหอการค้าแห่งประเทศไทยมีอำนาจมากในการควบคุมการส่งข้าวออกไปต่างประเทศก็เพราะกระทรวงพาณิชย์ได้เปิดโอกาสให้สภาหอการค้าแห่งประเทศไทยเป็นผู้ดูแลการค้าข้าวเกือบทุกขั้นตอน นับตั้งแต่การเสนอนโยบายการค้าข้าว และรายงานข้อมูลการค้าข้าวให้ทางการทราบทุกระยะ การตรวจสอบมาตรฐานข้าวส่งออก กำหนดราคาข้าวส่งออกขั้นต่ำตลอดจนควบคุมดูแลสมาคมพ่อค้าข้าวส่งออกต่างประเทศ (ศิวรักษ์ ศิวรมย์, 2527, หน้า 165-169)

ที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่าสาระสำคัญของสนธิสัญญาชุดเบาว์ริง มีผลต่อระบบเศรษฐกิจเนื่องจาก เป็นสนธิสัญญาที่จำเป็นต้องบังคับให้ประเทศไทยต้องเปิดเสรีทางการค้าแก่จักรวรรดินิยมมีผลกระทบให้เศรษฐกิจไทยเปลี่ยนจากการผลิตข้าวเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตข้าวเพื่อตลาดส่งออกมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเริ่มจากภาคกลาง ตั้งแต่ทศวรรษ 2398 แล้วขยายไปสู่ภาคอื่น ๆ ส่งผลให้การค้าระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศเป็นไปอย่างกว้างขวาง หมอบรัดเลย์บันทึกไว้ว่า วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2399 มีเรือต่างประเทศมาทอดสมออยู่ในแม่น้ำถึง 60 ลำ (จดหมายเหตุหมอบรัดเลย์, หน้า 314) และได้เพิ่มจำนวนขึ้นเป็น 103 ลำใน ปลายปีเดียวกัน ส่วนพ่อค้าในกรุงเทพฯ ได้ส่งเรือออกไปค้าขายในต่างประเทศถึง 37 ลำ (ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 179) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้บันทึกถึงความตึงเครียดในการค้าขายตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“พระนครก็สมบูรณ์มั่งคั่งด้วยสมบัติ ฝนก็ตกตามฤดูกาล ลูกข้าวนิช เข้ามาตั้งห้างค้าขายสิ่งของต่าง ๆ ที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็น ของที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น และลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขายซื้อข้าวออกไปปีหนึ่งถึง 300 ลำ บางปีถึง 400 ลำ ราษฎรก็ได้ขายข้าวไปแก่ลูกค้านานาประเทศเป็นจำนวนข้าวออกไป ปีหนึ่งถึง 80,000 เกวียนบ้าง 80,000 เกวียนเศษบ้าง ราษฎรก็มั่งมีเงินทองขึ้นทุกแห่งหนทุกตำบล” (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 4, 2399 หน้า 205)

จะเห็นได้ว่าหลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ได้เพียงปีเดียว จะเห็นว่ามีเรือต่างประเทศเข้ามาค้าขายยังกรุงเทพมหานครเป็น 103 ลำ และแต่งเรือออกไปค้าขายกับต่างประเทศถึง 37 ลำ (ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 1 หน้า 179) ทำให้มีเงินเหรียญแพร่สะพัดในสยามเป็นจำนวนมาก ชาวนาลำที่จะหักล้างถางพงที่ดินห่างไกลออกไปเพื่อเป็นที่นา ทั้งนี้ เพราะปริมาณความต้องการข้าวของตลาด และราคาข้าวที่ส่งออกสูงมาก พร้อมกับรัฐบาลประกาศอนุญาตให้ส่งข้าวออกนอกประเทศ เพื่อที่ว่าชาวนาที่ผลิตข้าวจะได้มีกำลังใจทำนา เพราะข้าวขายได้ (เสถียร ลายลักษณ์, หน้า 228-229) และในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีประกาศงดเก็บค่านาแก่ชาวนาที่หักล้างถางพงใหม่ นอกจากนั้น

ทางการยังได้สอดคล้องดูแลการเก็บภาษีอากรค่านาของพวกเจ้าภาษีมิให้กดขี่ชาวนาให้ได้รับความเดือดร้อน (เสถียร ลายลักษณ์, 2515, หน้า 181-183) แต่ทั้งหมดนี้ชาวนาก็ยังคงไม่มีหลักประกันความแน่นอนในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดินอยู่ตนเอง ชำรายกว่านั้นชาวนาที่ไปเช่าที่นาของมูลนายทำจะต้องจ่ายทั้งค่าเช่า และค่านาด้วย ขณะเดียวกันชาวนาต้องจับจ่ายใช้สอยซื้อสินค้าต่าง ๆ ที่นำเข้ามาจากต่างประเทศมากขึ้นกว่าเดิม อันจะทำให้ชาวนาเข้าสู่ผูกพันกับระบบตลาดมากขึ้น การผลิตของเอกชนเป็นจำนวนมากนั้นหนักไปในด้านใดด้านหนึ่งโดยเฉพาะ สินค้าเข้าซึ่งแต่เดิมเป็นสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อการบริโภคของชนชั้นนำ ก็เปลี่ยนมาเป็นสินค้าหลายชนิดเพื่อการบริโภคของคนทั่วไป ส่วนสินค้าออกซึ่งตลอดมาประกอบด้วยสินค้าจำนวนน้อยแต่มาชนิด ก็เปลี่ยนเป็นสินค้าสำคัญไม่กี่ชนิด แต่ชนิดละมาก ๆ เช่น ข้าว ดีบุก ไม้สัก ยางพารา และพืชอื่น ๆ อีกไม่กี่ชนิด สินค้าเข้ามีบทบาทสำคัญในฐานะ “สิ่งจูงใจ” ให้ชาวบ้านผู้เคยผลิตเพียงเพื่อยังชีพหันมาผลิตส่วนเกินเพื่อขาย บทบาทของสินค้าเข้ามีความสำคัญในประเทศซึ่งปกติขาดความหลากหลายในสินค้าบริโภค สินค้าเข้าของไทยประกอบด้วย ผ้าฝ้าย และสินค้าบริโภคแทบทั้งสิ้นยังไม่มีสินค้าประเภททุนและปัจจัยการผลิต การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ทำให้อุตสาหกรรมชนบทของไทย โดยเฉพาะในที่ราบภาคกลางเสื่อมโทรม (ภารดี มหาจันทร์, 2527, หน้า 19)

ความต้องการข้าวในตลาดต่างประเทศมีมากขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้ข้าวกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุดของไทย ส่งผลให้การผลิตเพื่อการค้าในประเทศไทยเพิ่มขึ้น เพื่อสนองความต้องการของจักรวรรดินิยม และนโยบายการค้าข้าวของรัฐบาลไทย การผลิตข้าวขยายตัวอย่างรวดเร็ว ปริมาณการส่งข้าวออกต่างประเทศเพิ่มขึ้น เป็นผลให้ราคาข้าวมีมูลค่าสูงกว่าสินค้าออกชนิดอื่น ๆ ดังจะเห็นได้จาก เรือต่างประเทศก็จะเข้ามาบรรทุกข้าว และสินค้าอื่นไปขายต่อยังจีนฮ่องกง และสิงคโปร์เป็นจำนวนมาก ทั้งยังทำให้เงินตราต่างประเทศเข้าสู่ราชอาณาจักรเป็นจำนวนมาก ราษฎรทั่วบ้าน ทั่วเมืองก็มีเงินตราหมุนเวียนอยู่ในมืออย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน และเมื่อเลิกห้ามไม่ให้ส่งข้าวขายยังต่างประเทศ ก็ทำให้มีการทำนาแพร่หลายกว่าแต่ก่อน มีที่นาใหม่เกิดขึ้นทุกปี พ่อค้าต่างชาติก็ขนข้าวออกไปปีละหลายหมื่นเกวียน “ราษฎรก็ถดราคาข้าวให้แพงอยู่เป็นนิตยด้วยคิดจะขายเอาเงินให้มาก” ทั้งนี้ราคาข้าวในสมัยรัชกาลที่ 4 อยู่ที่เกวียนละ 16 ถึง 20 บาท แพงกว่าสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งอยู่ที่เกวียนละ 3 ถึง 5 บาท (ภารดี มหาจันทร์, 2527, หน้า 19)

นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจที่สำคัญของไทยในสมัยนั้นคือ การผลิตข้าว ซึ่งจะเห็นได้จากที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับชาติตะวันตกในปี พ.ศ. 2398 ทำให้ไทยส่งข้าวเป็นสินค้าออกน้อยกว่า 1 ล้านหาบต่อปี (1 หาบเท่ากับ 60.59 กิโลกรัม) หลังจากนั้นไทยก็ส่งข้าวออกในปริมาณที่เพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ จนถึง 8 ล้านหาบ ภายในเวลา 50 ปี แล้วเพิ่มขึ้นอีกอย่างรวดเร็วจนถึง 25 ล้านหาบ

น้อยกว่า 1 ล้านหาบต่อปี (1 หาบเท่ากับ 60.59 กิโลกรัม) หลังจากนั้นไทยก็ส่งข้าวออกในปริมาณที่เพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ จนถึง 8 ล้านหาบ ภายในเวลา 50 ปี แล้วเพิ่มขึ้นอีกอย่างรวดเร็วจนถึง 25 ล้านหาบเศษ ภายในช่วงเวลา 30 ปีต่อมา แสดงให้เห็นว่าในระยะเวลาที่ผ่าน การทำนาเป็นอาชีพหลักที่สำคัญของประชาชนทั่วประเทศ ร้อยละ 80 ถึง 90 ที่ผลิตข้าวส่งออกนอกประเทศร้อยละ 60-70 ของสินค้าออกทั้งหมด (ภารดี มหาขันธ์, 2527, หน้า 19)

ทางด้านสังคม

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอนุญาตให้ส่งข้าวเป็นสินค้าออกได้ และยังทรงสนับสนุนให้มีการขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกออกไปอย่างกว้างขวาง ทำให้เกษตรกรทำการผลิตข้าวขายได้มากและมีกำไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงออกประกาศงดเก็บภาษีที่ดินที่บุกเบิกเพื่อใช้ในการทำนาปีแรก และในอีก 2-3 ปีต่อมาก็จะเก็บในอัตราต่ำ

การขยายพื้นที่ทำนาส่งผลต่อระบบชนชั้นในสังคม เนื่องจากเกษตรกรยังคงใช้วิธีการทำนาแบบเก่า ผลผลิตที่เพิ่มขึ้นนั้น ด้วยวิธีการวิธีการขยายพื้นที่ทำนา และเพิ่มแรงงานในการทำนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสนับสนุนโดยการลดหย่อนเกณฑ์แรงงานระบบไพร่ลง เพื่อให้เกษตรกรได้ใช้เวลาในการทำนามากขึ้น ทำให้เกษตรกรซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศมีอิสระในการประกอบอาชีพของตนเองมากขึ้นกว่าเดิม เนื่องจากงานก่อสร้างของหลวงที่ต้องใช้แรงงานจำนวนมากก็โปรดเกล้าฯ ให้จ้างคนจีนมาทำ (ริกส์, 2519, หน้า 76) ทำให้การเปลี่ยนแปลงนี้ยังส่งผลต่อนโยบายการปรับปรุงการเกษตร สถานภาพของเกษตรกรและเศรษฐกิจของประเทศไทยในสมัยต่อมา (ภารดี มหาขันธ์, 2527, หน้า 21)

ในทางสังคมมีชนชั้น โดยแบ่งชนชั้นออกเป็นศักดินา ผู้ที่มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ ลงมาจัดว่าเป็นไพร่ ส่วนผู้ที่มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไปจัดเป็นขุนนางชนชั้นปกครอง ซึ่งก็จะมีศักดินาการปกครองลดหลั่นกันไป ในสมัยก่อนที่จะมีการเลิกทาสนั้นได้แบ่งไพร่ออกเป็น 2 ประเภท คือไพร่สม ซึ่งสังกัดมูลนายโดยเฉพาะ และไพร่หลวง ที่มีฐานะเป็นไพร่ของส่วนรวม โดยไพร่จะทำงานใช้แรงงานแก่มูลนายหรือหลวง บางครั้งไพร่อดอยากจนต้องขายสมาชิกครอบครัวไปที่ถูกขายไปจะมีสภาพเป็นทาส ซึ่งมีฐานะต่ำกว่าไพร่ อย่างไรก็ดี มีการกำหนดเวลาใช้แรงงานไพร่และทาสไว้แน่นอน เช่น ปีละกี่เดือน กี่วัน เป็นต้น นอกจากนี้ยังสามารถใช้ค่าราชการแทนแรงงานได้ด้วย (สุริยนต์ สุวรรณราช และคณะ, 2550, หน้า 89)

พอถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงด้านสังคม ที่สำคัญคือ การปลดปล่อยลูกทาสซึ่งนำไปสู่การเลิกทาส การเปลี่ยนแปลงสถานะไพร่

การเมือง สังคม และเศรษฐกิจของไทยให้ทันสมัย (กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญยสมิต, 2552, หน้า 140)

การเลิกทาสซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่มีอยู่ในสังคมไทยมานานนับหลายร้อยปี นับเป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงได้รับการศึกษาแบบสมัยใหม่ และการที่ได้เสด็จประพาสต่างประเทศ พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ได้เสด็จประพาสต่างประเทศ ซึ่งเป็นผลที่ได้ทอดพระเนตรกิจการบ้านเมือง และวิธีการปกครองของต่างประเทศ การได้ทอดพระเนตรความเจริญก้าวหน้าของประเทศต่าง ๆ ทำให้มีพระราชประสงค์ 3 ที่จะขจัดความกดขี่ไม่ยุติธรรมในสังคมไทยให้หมดสิ้นไป พระองค์มีพระราชดำรินี้ตั้งแต่ขึ้นครองราชย์ แต่ต้องดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไป เพราะทาสเป็นสิ่งที่อยู่ในสังคมไทยมาช้านาน (กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญยสมิต, 2552, หน้า 141)

นอกเหนือจากการเลิกทาสที่เป็นการปลดปล่อยประชาชนให้พ้นจากพันธะแล้ว พระราชกรณียกิจสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การเลิกระบบไพร่ การใช้แรงงานไพร่มีมาแต่สมัยอยุธยาแล้ว ตามระบบเจ้าขุนมูลนายนั้น ไพร่ที่เป็นชายฉกรรจ์ทุกคนจะถูกบังคับให้แรงงานทำงานรับใช้ราชการ เนื่องจากการไม่มีการเก็บภาษีเป็นรายบุคคล ไพร่ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรจะต้องเข้ามารับใช้แรงงานเป็นเวลา 6 เดือนของทุกปี แต่ต่อมาได้ลดระยะเวลาการบังคับใช้แรงงานของไพร่ลงเหลือ 4 เดือน และในสมัยรัตนโกสินทร์ลดเหลือเพียง 3 เดือน ไพร่จะถูกเรียกหมุนเวียนให้เข้ามารับใช้แรงงานตามความต้องการและตามลักษณะงานของแต่ละกรมที่เกี่ยวข้องกับงานโยธาทั้งหลาย เช่น สร้างถนน ขุดคลอง การก่อสร้าง หรือการสร้างป้อมปราการ และเครื่องป้องกันข้าศึก เมื่อถูกเรียกเข้ามารับใช้แรงงานบรรดาไพร่เหล่านี้จะไม่ได้รับค่าจ้างหรือส่งตอบแทนใด ๆ ทั้งสิ้น พวกเขาจะต้องจัดหาอาหารมาเองโดยตกเป็นภาระของภรรยาหรือสมาชิกในครอบครัว ในกรณีที่ไพร่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นที่ห่างไกลซึ่งการเดินทางเข้ามารับใช้แรงงานกระทำได้ลำบาก การยกเลิกระบบไพร่จะทำให้พวกเขาได้รับการปลดปล่อยจากการบังคับใช้แรงงานดังกล่าว ยกเว้นในเวลาที่เกิดศึกสงครามและแทนการใช้แรงงานพวกไพร่จะต้องจ่ายเป็นผลผลิตหรือเป็นเงินให้แก่รัฐ (กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญยสมิต, 2552, หน้า 141)

การเลิกระบบไพร่เป็นการเปลี่ยนสถานะไพร่ให้เป็นคนสามัญ เพราะไพร่คือ ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ มีหน้าที่ให้แรงงาน ส่วย หรือเงินแก่บ้านเมืองเป็นการตอบแทนที่บ้านเมืองให้ความคุ้มครอง โดยทรงเริ่มอย่างมีขั้นตอนเช่นเดียวกับการเลิกทาส เพราะทรงตระหนักดีว่าการยกเลิกระบบไพร่เป็นงานที่ยากเพราะเกี่ยวข้องกับอำนาจและคนส่วนใหญ่ของประเทศ จึงต้องทรงทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป คือ การเร่งรัดค่าราชการของไพร่สมและทาสจากเจ้ามูลนาย เนื่องจาก

การยกเลิกระบบไพร่เป็นงานที่ยากเพราะเกี่ยวข้องกับอำนาจและคนส่วนใหญ่ของประเทศ จึงต้องทรงทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป คือ การเร่งรัดค่าราชการของไพร่สมและทาสจากเจ้ามูลนาย เนื่องจากไพร่สม และทาสต้องมารับราชการหรือเสียเงินแทนการมารับราชการ แต่การเก็บเงินคั่งค้างมาก หากไม่จ่ายเงินมูลนายก็จะถูกรวมพระสุรัสวดีจับคุมขัง การมีไพร่สมมาก ๆ จึงเป็นภาระมูลนาย ทำให้จำนวนไพร่สมลดลง ต่อมาทางราชการยังยินยอมให้มูลนายคืนไพร่สมเพื่อเป็นไพร่หลวงได้ ทำให้ไพร่สมลดจำนวนลงและยกเลิกไปได้ นอกจากนี้ ยังมีการจัดตั้งกรมทหารหน้าขึ้นใน พ.ศ. 2423 มีการฝึกทหารแบบใหม่ และรวบรวมไพร่ที่มูลนายถึงแก่กรรม และคนที่ยังไม่เคยถูกสักเป็นไพร่มาเป็นทหาร เมื่อรับราชการ ได้ช่วงเวลาหนึ่งก็พ้นพันธะได้ นับว่าทำให้พ้นสภาพการเป็นไพร่หลวง ทำให้มีชายฉกรรจ์มาสมัครเป็นทหารหน้ามากเพราะมีแรงจูงใจดีกว่าเป็นไพร่หลวง เพราะได้ทั้งเงินเดือน อาหาร เครื่องแบบ และไม่ถูกสักข้อมือ รวมทั้งยังปลดชราเมื่ออายุ 50 ปี ขณะที่ไพร่หลวงปลดชราเมื่ออายุ 70 ปี รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ อีกหลายประการ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการยกเลิกระบบไพร่ได้อย่างเรียบร้อยใน พ.ศ. 2448 ได้มีการประกาศใช้ “พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124” เป็นการเปลี่ยนแปลงระบบทหารมาเป็นการเกณฑ์ทหาร โดยกำหนดให้อยู่ในกองหนุน ผู้ที่ได้รับราชการในกองประจำการแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้นั้นพ้นจากการเสียเงินค่าราชการจนตลอดชีวิต การปลดปล่อยไพร่ให้เป็นอิสระไม่ต้องสังกัดมูลนาย และไม่ต้องทำงานรับใช้มูลนายด้วยการมาเข้าเฝ้ารับราชการทำงานให้มูลนายเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญยิ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะทำให้ไพร่เป็นอิสระสามารถเลือกทำมาหากินและอาชีพได้ตามใจชอบ เป็นการให้อิสระเสรีภาพแก่คนไทยอย่างแท้จริง ไม่ต้องมีพันธะเข้าเฝ้ารับใช้ราชการหรือมูลนายอีกต่อไป การยกเลิกระบบไพร่มีความสำคัญยิ่งกว่าการเลิกทาส เพราะไพร่คือ ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ (กนกวลี ชูชัยยะ และกฤษฎา บุญสมิต, 2552, หน้า 146-148)

วิถีชีวิต และวิถีการผลิตข้าวของชาวนาในกลุ่มน้ำปรางจินบุรีตั้งแต่ พ.ศ. 2398-2530

1. วิถีชีวิตชาวนาในกลุ่มน้ำปรางจินบุรี พ.ศ. 2398-2530

วิถีชีวิตคนไทย และคนในเอเชีย นับแต่อดีตมุ่งปลูกข้าวเพื่อบริโภคเป็นหลักเหลือเก็บในยุ้งฉางก็จะนำไปแลกเปลี่ยนกับปัจจัยอื่นๆ บ้าง ที่จำเป็นจริงๆ เช่น เสื้อผ้า ยารักษาโรค หรืออาหารประเภทอื่น ๆ แต่ไม่นิยมขายข้าว ไม่แลกเปลี่ยนข้าวกับเครื่องมือประหาร เพราะคนไทยเชื่อว่าข้าวเป็นสิ่งที่มิบุญคุณ มีจิตวิญญาณ มีพระแม่โพสพประจำอยู่ ข้าวเป็นอาหารไว้บริโภคเท่านั้น ไม่ใช่พืชเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมจากหลากหลายประเทศได้เข้ามา และยุคสมัย

ก็ทำให้ข้าวเปลี่ยนเป้าหมายเป็นการค้าขายมากขึ้น จนปัจจุบันเราอยู่ในยุคที่มีการทำนาหลายครั้งได้ในรอบปี ทำให้ชาวนาส่วนใหญ่มุ่งทำนาเพื่อขายข้าวเป็นหลัก โดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่มากขึ้น เช่น รถแทรกเตอร์ ปู๋ยเคมี เป็นต้น เพื่อให้ได้ผลผลิตเร็วที่สุด และมากที่สุด โดยไม่ได้คำนึงถึงระบบนิเวศ และจารีตประเพณีที่สืบทอดกันมา ย้อนกลับไปถึงการทำนา หรือการปลูกข้าว ซึ่งเป็นวัฒนธรรมไทยที่สืบทอดกันมาแต่โบราณ และการทำนาก็ต้องพึ่งพาธรรมชาติ คนในเกษตรสังคมจึงให้ความสำคัญและเคารพธรรมชาติ ทำให้มีพิธีกรรมและความเชื่อมากมาย ทุกขั้นตอนของกระบวนการผลิตข้าว มีทั้งพิธีกรรมส่วนครอบครัว ส่วนชุมชน ส่วนชุมชนที่พระมหากษัตริย์และราชการจัดขึ้น เป็นการปลูกฝังพฤติกรรมทางจริยธรรม ผูกจิตวิญญาณของคนไทยไว้กับข้าว จนเกิดเป็นวัฒนธรรม

คนไทยบริโภคข้าวอย่างมีระเบียบวิธี และมีลักษณะเฉพาะ เช่น กระบวนการแปรรูปข้าวเพื่อการบริโภค โดยทำให้ข้าวสุกด้วยวิธีต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น การหุงต้ม การนึ่ง การหลาม เป็นเหตุให้มีความต้องการภาชนะที่แตกต่างกัน ส่วนอาหารที่คนไทยบริโภคควบคู่กับข้าว นั้นเราก็เรียกว่า “แก้มข้าว” ทำให้เกิดวัฒนธรรมในการจัดแต่งสำหรับทั้งข้าวและกับข้าวอีกด้วย ข้าวถูกนำมาใช้ในวัฒนธรรมด้านภาษาโดยเป็นสำนวนเปรียบเทียบ คำพังเพย หรือสุภาษิตต่าง ๆ เช่น ข้าวแดงแกงร้อน ข้าวใหม่ปลามัน ชายข้าวเปลือก หญิงข้าวสาร ทูบหม้อข้าว ทำนาบนหลังคน ข้าวยากหมากแพง ข้าวนอกนา เป็นต้น ข้าวยังอยู่ในเพลงร้องต่าง ๆ หรือคำทักทายง่าย ๆ ของคนไทย เช่น “ไปไหนมา กินข้าวหรือยัง” เป็นต้น

ข้าวมีความสำคัญในการกำหนดศักดินา เช่น ในสมัยสุโขทัย มีการกำหนดที่นาและไพร่ให้เสนาบดีขุนนาง ตามความสามารถในการบุกเบิกที่ดินทำกิน มีการจัดตั้ง “กรมนา” ขึ้นเพื่อรับผิดชอบด้านการเกษตรโดยตรง ต่อมากลายเป็นกระทรวงพาณิชย์การในสมัยรัชกาลที่ 5 และเป็นกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ในปัจจุบัน วิธีการดำเนินชีวิตเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งส่งผลต่อแนวความคิดที่มีต่อข้าว เพราะแต่เดิมเราปลูกข้าวเพื่อบริโภค วิธีการต่าง ๆ จึงเป็นวิธีการที่อยู่ร่วมได้กับธรรมชาติ ความรู้ก็เกิดจากประสบการณ์ที่สั่งสมกันมาเป็นมรดกตกทอด มีการใช้แรงงานสัตว์ เกือบเกี่ยวนวดด้วยเครื่องมือพื้นบ้าน ใช้มูลสัตว์เป็นปุ๋ย กำจัดศัตรูพืชและวัชพืชโดยการถอน หรือใช้สมุนไพร ใช้คราด ไถ มีด พร้า จอบ เกียว เป็นเครื่องมือ หากแต่ในปัจจุบันวิวัฒนาการทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีก็เข้ามามีบทบาทเป็นอย่างมาก ในการปลูกข้าวเพื่อค้าขาย อีกทั้งแนวคิดหลักของการปลูกข้าวได้เปลี่ยนไป ทำให้วิธีการเปลี่ยนไปด้วย โดยการใช้เครื่องจักรกลเตรียมดิน ใช้ปุ๋ยเคมีบำรุงดินกล้า ใช้สารเคมีและเครื่องจักรในการกำจัดศัตรูพืชและวัชพืช ปลูกข้าวพันธุ์ผสม ทดน้ำด้วยระบบชลประทานสมัยใหม่ แน่นนอนว่าแต่ละวิธีการย่อมต้องมีทั้งข้อดีและข้อเสียแตกต่างกันไป หากแต่สิ่งสำคัญที่สุดที่เทคโนโลยีไม่สามารถสร้างสรรค์ขึ้นได้ก็คือ

จิตวิญญาณของคนที่มีต่อข้าวนั้นเอง

ชาวนาไทยเป็นคนกลุ่มใหญ่ในสังคมไทยที่ดำรงชีวิตและยังชีพด้วยการทำนา มีระบบเศรษฐกิจ เป็นแบบ กิน แจก แลก และขาย คือ ผลิตเพื่อกินเหลือก็แจก ปลุกพืชผักหาอาหารกิน ภายในครัวเรือนส่วนพืชผลที่เหลือก็นำไปขายหรือเป็นระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของกัน (Barter) กล่าวคือ ใครมีผลผลิตอะไรก็นำมาแลกกันในมูลค่าของราคาที่เท่าเทียมกัน (สิริวิมล ตันติถนอมวงศ์, 2547, หน้า 2) แต่ในปัจจุบันสภาพความเป็นอยู่ของสังคมไทยเป็นยุคกำลังก้าวเข้าสู่ความเป็นหนึ่งเดียวกัน มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ เทคโนโลยี สิ่งแวดล้อมและสังคมวัฒนธรรมโดยมองผ่านกระแสที่เรียกว่า “โลกาภิวัตน์” (Globalization) ซึ่งเป็นกระแสที่มีความรุนแรงและแผ่กระจายครอบคลุมทุกส่วนของสังคมโลก โดยมีเทคโนโลยีสารสนเทศและระบบทุนนิยมเป็นเครื่องมือในการแพร่กระจาย จึงนับได้ว่าโลกาภิวัตน์เป็นปัจจัยหลักที่สร้างกฎเกณฑ์ในการพัฒนา และการติดต่อสื่อสารในด้านต่าง ๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม

หากพิจารณาจากวิถีการดำรงชีวิตประจำวันของคนในสังคมโลกจะเห็นว่า ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากกระแสโลกาภิวัตน์นั้นมีส่วนสำคัญที่ทำให้วิถีชีวิตของผู้คนเปลี่ยนไป จากเดิม ผู้คนต่าง ๆ ให้ความสำคัญที่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจนทำให้มองข้ามความหลากหลายทางสังคมและวัฒนธรรมในสังคมนั้น ๆ จึงก่อให้เกิดปัญหาด้านสังคมขึ้นและทำให้วัฒนธรรมที่ดีงามในสังคมที่ถูกมองว่าล้าสมัย ถูกแทนที่ด้วยวัฒนธรรมอื่นที่ลัทธิไหลเข้ามาแทนที่ และทำให้วัฒนธรรมที่ดีงามเหล่านั้นเลือนหายไปในที่สุด

นอกจากนั้นกระแสโลกาภิวัตน์ยังทำให้เกิดผลต่อระบบการเมืองการปกครอง โดยเฉพาะในรูปแบบวิธีคิด และการบริหารจัดการที่อิงกับวัฒนธรรมตะวันตก โดยไม่คำนึงถึงบริบทต่าง ๆ ของท้องถิ่น ดังนั้นจึงควรจะศึกษาเพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกาภิวัตน์ที่มีผลกระทบทั้งด้านบวกและด้านลบต่อระบบต่าง ๆ ในสังคมเพื่อหาแนวทางในการแก้ปัญหาที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต นอกจากนั้นการที่สังคมหนึ่งมีการเปลี่ยนแปลงสังคมจากเกษตรกรรมไปสู่อุตสาหกรรมนั้นยังทำให้เกิดต้นแบบของการเปลี่ยนแปลง ทั้งนี้เพราะสังคมต่าง ๆ ไม่ได้แยกกันอยู่อย่างโดดเดี่ยวเป็นอิสระขาดการติดต่อกันแต่อยู่ในระบบเดียวกันคือ โลกการเปลี่ยนแปลงในส่วนใดส่วนหนึ่งของระบบโลกย่อมกระทบต่อระบบอื่น ๆ และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตามกันไปด้วย อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็คือ การเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรมที่มีมาแต่เดิมมาเป็นสังคมที่มีชนชั้นอย่างสมบูรณ์ สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนก็คือ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคม ในสังคมเกษตรกรรมมีชนชั้นอยู่ 2 ชนชั้นใหญ่ คือ ชนชั้นปกครองกับชนชั้นผู้ถูกปกครอง ความสำคัญอยู่ที่ชนชั้นปกครอง เพราะนอกจากมีบรรดาเจ้าขุนมูลนายแล้วยังมีพวกพ่อค้า คหบดี รวมอยู่ด้วย ต้องพึ่งพิงซึ่งกันและกันในการดำเนินทางเศรษฐกิจ การเมือง

เพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจและความมั่งคั่ง ในขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยการแต่งงาน ผสมผสานกันอาจเกิดเป็นตระกูลสำคัญ ๆ ต่าง ๆ มากมาย แต่ในสังคมชนชั้นนั้นประกอบด้วย ชนชั้นสูง คือ พวกเจ้านาย และขุนนางศักดินาที่มีอำนาจและความมั่งคั่ง ชนชั้นกลาง คือ บรรดา พ่อค้า คหบดีที่เป็นคนจีน เชื้อสายคนจีน และคนต่างชาติอื่น ๆ ที่เป็นอิสระจากการอยู่ร่วมกับ พวกเจ้านายและขุนนางศักดินา และรวมไปถึงบรรดาข้าราชการ ตลอดจนสามัญชนที่มีฐานะด้วย ถัดลงมาก็คือ ชนชั้นชาวนา หรือชนชั้นกรรมกร หรือที่เรียกว่า ชนชั้นยังชีพ เพราะรายได้ส่วนใหญ่ ที่หาได้นั้นอย่างมากก็พอมีพอใช้ในการกินอยู่ไปวัน ๆ เท่านั้น ห้ามเหลือเก็บสะสมเพื่อความร่ำรวย อะไรไม่ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545, หน้า 111-127)

สังคมชาวนาสมัยก่อนอยู่รวมกันตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในชนบทซึ่งแต่ละท้องถิ่น กับสภาพแวดล้อมที่แตกต่างไปจากกัน จึงเป็นเหตุให้คนแต่ละท้องถิ่นมีการปรับตัวเข้ากับ สภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันออกไปเป็นผลให้รูปแบบในการดำรงชีวิตทำมาหากิน ทำการเพาะปลูก อยู่ในท้องถิ่นชนบทที่มีไร่เมือง บนผืนดินที่เป็นที่นา สวน ไร่ ชาวนาโดยพื้นฐานแล้วผลิตเพื่อดำรงชีพอยู่ไม่มีส่วนเกินมากนัก นอกจากนี้ชาวนายังจัดระบบสิ่งแวดลอมให้เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตอยู่ของตน โดยอาศัยเทคนิคแบบโบราณ และรวมไปถึงการร่วมมือกันในการใช้ ทรัพยากรธรรมชาติจากป่าเขา ลำห้วย หนองบึง หรืออนุรักษ์ทรัพยากรท้องถิ่นร่วมกัน และการจัด ประเพณีพิธีกรรมของท้องถิ่นร่วมกันในสถานที่ที่ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น เช่น ในภาคกลางที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ตามลุ่มน้ำถ้าคลองก็มักกำหนดวัดใดวัดหนึ่งที่มีความสำคัญทาง สัญลักษณ์ขึ้นมาเป็นศูนย์กลาง แล้วจัดให้มีการแข่งขันเรือระหว่างชุมชนบ้านต่าง ๆ นับเป็น กระบวนการที่เชื่อมและรักษาความสัมพันธ์ทางสังคม ที่มีผลต่อการสร้างสำนึกร่วมในความเป็นคน ในท้องถิ่นเดียวกัน สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยปัจจัยสี่ที่เรียบง่าย ช่วยตัวเองได้และพึ่งพิงกันเอง ในชุมชน เช่น การสร้างบ้านเรือนที่ใช้วัสดุธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่น ไม่จำเป็นต้องเสียค่าจ้าง ออกแบบให้แก่สถาปนิก อีกทั้งขอแรงเพื่อนบ้านมาช่วยสร้างและต่อเติม ยิ่งกว่านั้นการมีรูปแบบ บ้านเรือนที่เหมือนหรือคล้ายคลึงกันตามประเพณี ยังเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเสมอภาคอันเป็น พื้นฐานของความเป็นชุมชนด้วย ผิดกับสมัยใหม่ที่บ้านเรือนต่างก็แข่งขันกันเป็นคฤหาสน์ที่สร้าง ด้วยวัสดุราคาแพงที่มีการโฆษณา มีการออกแบบที่ไม่เหมือนใคร โดยสถาปนิกมีชื่อเสียง พร้อมกัน นั้นก็มีรั้วรอบขอบชิดจนไม่อาจมองเห็นสิ่งต่าง ๆ รอบข้างได้ การสร้างที่อยู่อาศัยในปัจจุบันจึง ส่วนมีราคาแพงคนที่มีฐานะยากจนหรือพอมีพอกินไม่สามารถควบคุมได้ตั้งแต่ก่อน ทำให้การสร้าง บ้านเรือนแต่ละครั้งต้องเป็นหนี้เป็นสินครั้งหนึ่งของชีวิตทีเดียว ในด้านอาหารการและ เครื่องนุ่งห่มก็เช่นเดียวกัน แต่ก่อนคนในเมืองและชนบทต่างก็ควบคุมได้ เพราะต่างก็อาศัยอาหาร

ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ตามท้องถิ่นในฤดูกาลต่างๆ รวมทั้งที่มาจากการเกษตรกรรมและการผลิตในที่ต่าง ๆ อย่างเพียงพอที่สามารถหาซื้อได้จากตลาดสดประจำท้องถิ่น แล้วนำมาทำกินกันเองภายในครัวเรือนและครอบครัว แต่สังคมสมัยใหม่ที่เป็นทุนนิยมอย่างสุดโต่ง จะควบคุมเรื่องอาหารการกินให้เกิดความพอเพียงและพอดีไม่ได้ การขยายพื้นที่ทางอุตสาหกรรม และกิจกรรมทางเกษตร

อุตสาหกรรมได้ทำลายบรรดาอาหารต่าง ๆ ตามธรรมชาติที่มีอยู่ตามท้องถิ่น และตามฤดูกาลอย่างหลากหลายจนหมดสิ้นพร้อมกันหันมาเน้นการเกษตรที่ผลิตแต่อาหารที่มีราคาค่างวดเพียงไม่กี่ชนิด รวมทั้งสร้างตลาดแบบใหม่ เช่น ห้างสรรพสินค้าทั้งใหญ่ และเล็กขึ้นมาแทนที่ตลาดแบบเดิม ๆ ทำให้อาหารการกินมีราคาค่างวดจนคนมีฐานะยากจนและรายได้ต่ำไม่สามารถใช้จ่ายได้ อาจกล่าวได้ว่าสิ่งที่เป็นวัตถกรรมใหม่ในเรื่องอาหารการกินในสังคมไทยก็คือ การซื้อกินแทนการทำกินเองภายในครอบครัว หรือไม่ก็ไปกินตามร้านอาหารและภัตตาคารที่มีหลายระดับตามฐานะของผู้กิน ทำให้เกิดร้านอาหารภัตตาคารรวมทั้งห้างแฟรนไชส์ที่ขายอาหารสำเร็จรูปมากมาย มีการโฆษณาชวนเชื่อชักจูงเรื่องความอร่อยและแปลกใหม่ของอาหารกันดาษดื่น ในขณะที่คนในชนบทที่เป็นเกษตรกรทำไร่ ทำนา นั้น การปลูกพืชพันธุ์อย่าง ไม่เว้นฤดูกาลที่ต้องใช้แรงงานทั้งชายหญิง รวมทั้งไม่มีเวลาปลูกพืชสวนครัวอย่างที่เคยมีมาแต่ก่อน ได้ทำให้พวกผู้หญิงที่เคยทำหน้าที่เป็นแม่บ้านหุงหาอาหารต้องซื้ออาหารสำเร็จรูปใส่ถุงพลาสติกกลับไปกินในครอบครัว ไม่มีเวลาที่จะหุงหา จะทำได้แต่เพียงหุงข้าวหรืออุ่นแกง อุ่นอาหารเป็นส่วนใหญ่ ยังมีการโฆษณาเรื่องอาหารใหม่ ๆ หรืออาหารที่มีตามธรรมชาติในท้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้น ก็ยังทำให้อาหารที่มีอยู่ตามท้องถิ่นและฤดูกาลหมดไปอย่างรวดเร็ว เพราะการนำไปปรุงขายตามร้านอาหารหรือภัตตาคารเป็นประจำในจำนวนที่ไม่จำกัดนั้น ทางธรรมชาติตอบสนองไม่เพียงพอ จึงหมดไปหรือสูญพันธุ์

ด้านยารักษาโรค เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่คนในสังคมอุตสาหกรรมสมัยใหม่ควบคุมไม่ได้ และกลายเป็นสิ่งที่มีราคาแพงจนน่ากลัว แต่ก่อนคนอาศัยความรู้พื้นฐานที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น ถ่ายทอดกันมาหลายชั่วอายุคนในรูปของการรักษาพยาบาลแบบพึ่งพิงกันเองในชุมชนและครอบครัวก็ค่อย ๆ หมดไป ยารักษาโรคสมัยใหม่ที่มาจากการดัดแปลงของตะวันตก รวมทั้งการแพทย์แผนใหม่ก็เข้ามาแทนที่ ดังจะเห็นได้จากจำนวนแพทย์และเครื่องมือเครื่องมือในโรงพยาบาลของรัฐมีจำนวนไม่เพียงพอที่จะตอบสนองความต้องการของคนส่วนใหญ่ที่มีฐานะยากจนและปานกลางได้ คงมีแต่คนรวยเท่านั้นที่จะดำรงอยู่ได้ เพราะมีเงินจ่ายค่าหมอ และการรักษาพยาบาลในคลินิกและโรงพยาบาลเอกชน ความเติบโตของสังคมทุนนิยมก็ได้ทำให้เกิดปัจจัยสำคัญอีกอย่างหนึ่งในการดำรงชีวิตของปัจเจกบุคคล นับเป็นปัจจัยที่ 5 ก็ว่าได้ คือ รถยนต์และพาหนะ ที่ทำได้เป็นแต่ตอบสนองความจำเป็นในด้านการคมนาคมขนส่งเท่านั้น ไม่หากยังเป็นของฟุ่มเฟือยที่แสดงสถานภาพทางสังคมของปัจเจกบุคคล ในชนบทแต่ก่อนคนใช้ เรือ เกวียน วัว ควาย เป็นพาหนะ

ในการคมนาคมระดับท้องถิ่น ในระดับภูมิภาคและจังหวัด อาจใช้รถประจำทางหรือขนส่งมวลชนอื่น ๆ เป็นพาหนะ แต่ในยุคเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมที่ทำให้มีการขยายตัวของถนน จากถนนใหญ่เข้าไปสู่ท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างสะดวกสบาย ทำให้เกิดความจำเป็นต้องมีรถจักรยานยนต์เป็นพาหนะเพิ่มขึ้น จึงเป็นสิ่งที่ทำให้คนส่วนมากต้องเป็นหนี้เป็นสินเป็นเวลานานนับไม่ต่ำกว่าหนึ่ง ในสามของชีวิตก็ได้ ทั้งนี้เพราะคนในเมืองส่วนมากคือ ผู้ที่เคลื่อนย้ายจากชนบทหรือมาจากเมืองต่าง ๆ เข้ามาทำงานหรือประกอบอาชีพในเมืองใหม่ เช่น กรุงเทพฯ และบริเวณที่เป็นปริมณฑล การเป็นหนี้เป็นสินทั้งในเรื่องบ้านและรถยนต์เหล่านี้ นับเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางอุดมคติ ค่านิยมและการครองชีพของผู้คนในสังคมทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งทีเดียว (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545, หน้า 182-183) เมื่อพิจารณาจากสภาพภูมิศาสตร์ของจังหวัดปราจีนบุรี พบว่ามีโรงงานอุตสาหกรรมเป็นจำนวนมากโดยเฉพาะในบริเวณอำเภอเมืองปราจีนบุรี และอำเภอกบินทร์บุรี ทำให้ผู้คนหลายเชื้อชาติใหญ่ ๆ อพยพเข้ามาอยู่อาศัยรวมกันในพื้นที่อำเภอดังกล่าวมากกว่าบริเวณอื่น ๆ ของจังหวัด บริเวณที่มีจำนวนประชากรอาศัยมากที่สุด คือ อำเภอกบินทร์บุรี มีจำนวนประชากร 122,750 คน คิดเป็นร้อยละ 27.80 ของประชากรรวม รองลงมาคือ อำเภอเมืองปราจีนบุรี อำเภอศรีมหาโพธิ์ และอำเภอประจันตคาม มีประชากร 91,429 คน 52,137 คน และ 51,307 คน ตามลำดับ ส่วนบริเวณที่ประชากรอาศัยอยู่น้อยที่สุด คือ อำเภอศรีมโหสถ มีจำนวนประชากรเพียง 18,307 คนเท่านั้น ดังนั้นจึงทำให้สภาพทางด้านสังคม และความเป็นอยู่ของประชาชนมีลักษณะผสมผสานกันทางเชื้อชาติ ศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อหรือศรัทธาต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด และความเชื่อนี้จะหนุนให้ผู้คนประกอบพิธีกรรมอันวิจิตรพิสดาร พิธีกรรมเหล่านี้เมื่อสืบต่อกันมาเกิดเป็นประเพณีที่เกี่ยวกับชีวิตขึ้น ดังปรากฏในสังคม เจตนาของพิธีกรรมมีจุดมุ่งหมายอย่างเดียว คือ เพื่อความอยู่รอด เพื่อความสุขความเจริญ (อานาจ สีลวัตร, 2535, หน้า 1-2) โดยเฉพาะอย่างยิ่งพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวชาวนาปราจีนบุรีถือว่ามีความสำคัญกับลูกหลานชาวนามากเป็นพิธีกรรมที่กระทำกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ เพราะถือว่าการปฏิบัติสู่ความอุดมสมบูรณ์ โดย เริ่มตั้งแต่ปลูกจนถึงเกี่ยวข้าว ชาวนาจะมีพิธีสู่ขวัญควาย พิธีสู่ขวัญข้าว และพิธีทำบุญลาน เป็นต้น เพราะชาวนาถือว่าพอถึงช่วงฤดูการทำนา หากทำพิธีกรรมเหล่านี้ ชาวนาจะได้ผลผลิตที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้ข้าวที่ปลูกเจริญงอกงามออกดอกออกผลดี อันจะนำไปสู่ความเบิกบาน ปิติสุข และความมั่นคงในชีวิต ชาวนาใช้ควายในการไถนาก็แสดงออกซึ่งความกตัญญูรู้คุณควายโดยการสู่ขวัญควาย และที่สำคัญชาวนาปราจีนบุรีไม่ว่าจะเป็นเชื้อชาติใด ชาวนาจะมีจิตใจประณีตงดงามเนื่องจากถูกล่อหลอมมาด้วยวัฒนธรรมอันดีงามแบบดั้งเดิมอันเป็นความภาคภูมิใจของชาวนาปราจีนบุรี และจำเป็นที่จะต้องได้รับการอนุรักษ์และพัฒนาให้เกิดประโยชน์สำหรับคนรุ่นปัจจุบันและอนาคต บางเรื่องเป็นภูมิปัญญาอันชาญฉลาดที่บรรพชนได้สั่งสมและถ่ายทอดกันมาหลาย

ชั่วคราว แต่เป็นที่น่าเสียดายว่านับวันจะสูญหายไปพร้อมกับการได้รับเทคโนโลยีสมัยใหม่ และวัฒนธรรมภายนอกเข้ามาแทนที่ จึงเป็นเรื่องที่ชาวนาปราชินบุรีควรจะต้องเรียนรู้อดีตและรู้จักที่จะรับเทคโนโลยีและวัฒนธรรมจากภายนอกอย่างรู้เท่าทัน เพราะมรดกทางวัฒนธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนได้รับการพิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าเป็นภูมิปัญญาอันชาญฉลาดของบรรพชนในการสร้างสมดุลทางธรรมชาติให้เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของชาวนาปราชินบุรีเมื่อครั้งอดีต ซึ่งชาวนาในปัจจุบันควรใช้เป็นแบบอย่างในการดำรงชีวิตต่อไป (จังหวัดปราชินบุรี, 2542, หน้า 93)

2. วิธีการผลิตข้าวของชาวนาในกลุ่มน้ำปราชินบุรี (2398-2530)

ชุมชนไทยเดิมมีการผลิตเป็นการทำเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม พึ่งธรรมชาติ แต่ละครอบครัวผลิตสินค้าเพื่อการใช้สอยของตนเอง หรือมีการแลกเปลี่ยนของที่ผลิตได้กับครอบครัวหรือคนจากหมู่บ้านอื่น จนเมื่อบ้านเมืองพัฒนาเป็นอาณาจักรสุโขทัย ระบบการผลิตยังเป็นแบบพึ่งตนเอง มีการพัฒนาสร้างเมืองฝ่าย สร้างเขื่อน (สุริยวงค์) หรือถนน ต่อมาการค้าขายแลกเปลี่ยนภายในมีการพัฒนามากขึ้น และเป็นไปอย่างเสรี มีตลาดสำคัญเรียกว่า ตลาดปสาน ใช้เงินพดด้วงเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน มีการติดต่อค้าขายกับล้านนา มอญ

ในปี พ.ศ. 1893-2310 การผลิตยังคงเป็นการเกษตรแบบดั้งเดิมที่อาศัยธรรมชาติ แต่ระบบเศรษฐกิจเป็นแบบศักดินาไทย กล่าวคือ อาณาจักรไทยเป็นปึกแผ่นมากขึ้น มีการรวมอาณาเขตฝ่ายเหนือ (สุโขทัย) การที่จะสร้างให้อาณาจักรยิ่งใหญ่ได้ต้องทำสงครามยึดเยื้อ ผลัดกันรุก-รับ ทำให้ระบบสมบูรณาสิทธิราชย์มีความเข้มแข็ง กษัตริย์เป็นเจ้าชีวิต เจ้าแผ่นดินมีกรรมสิทธิ์เหนือที่ดิน และแรงงานมากขึ้นกว่าสมัยอาณาจักรสุโขทัย มีการจัดระบบศักดินาหรือระบบไพร่เพื่อจัดสรรที่ดินให้ประชาชนได้เพาะปลูก เพื่อยังชีพและส่งส่วย ภาษี หรือแรงงานให้กษัตริย์และขุนนางระดับต่าง ๆ การผลิตของประชาชนทั่วไปเป็นการผลิตเพื่อส่งส่วย โดยผลผลิตของประชาชนทั่วไปที่เหลือจากการบริโภคเป็นส่วนเกินที่ถูกถ่ายเทเข้าท้องพระคลังและขุนนางที่ทำหน้าที่องค์กรของรัฐในการจัดเก็บ (การควบคุมปัจจัยการผลิตผ่านกลไกรัฐ ขุนนางต่างพระเนตรพระกรรณ เป็นผู้จัดการผลประโยชน์ โดยได้รับค่าตอบแทนเป็นศักดินา) ขุนนางเหล่านี้มีโอกาสดแสวงหาผลประโยชน์ สร้างความมั่งคั่งจากค่าเช่า ค่าปรับ ค่าธรรมเนียม โดยมีระบบการเมื่องสนับสนุนคุ้มครองการแสวงหาประโยชน์ทางเศรษฐกิจ

นอกจากนี้ประชาชนในสมัยอยุธยายังมีหน้าที่สำคัญอีก คือ การถูกเกณฑ์แรงงานรับใช้ราชการ และการเสียภาษีอากรให้แก่รัฐใน 4 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

1. จังกอบ เป็นภาษีสินค้าเข้า-ออก เป็นค่าผ่านด่านขนอนทั้งทางบก และทางน้ำ รัฐจะเก็บจากรายการในอัตรา 10 ซัก 1
2. อากร เป็นภาษีจากการประกอบอาชีพต่าง ๆ ที่ไม่ได้ค้าขาย เช่น ทำนา ทำสวน และ

ทำไร่

3. ฤชา เป็นค่าธรรมเนียมที่รัฐเก็บจากประชาชนที่มาใช้บริการจากรัฐ เช่น การออกโฉนด และค่าธรรมเนียมในการฟ้องร้อง

4. ส่วย เป็นการเก็บสิ่งของแทนการเกณฑ์แรงงานไพร่หลวง เช่น มูลค่างควา รังนก แรงงานเกณฑ์จะออกรบเมื่อศึกสงคราม

ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ ไทยยังคงมีเศรษฐกิจแบบพอยังชีพผสานกับกับเศรษฐกิจแบบตลาดในบางพื้นที่ที่ทำการเกษตรเพื่อการบริโภคผสมกับการปลูกเพื่อการค้าบ้าง (ฝ้าย พริกไทย ยาสูบ อ้อย) และเริ่มมีอุตสาหกรรมขึ้นต้น เช่น น้ำตาลทราย ต่อเรือสำเภาเหมืองแร่ ดีบุก และเหล็ก โดยมีผู้ลงทุนเป็นพวกเจ้าขุนมูลนาย และชาวจีนที่มีทุนรอน พวกเจ้าขุนมูลนายยังอำนาจทางการเมือง โดยมีชาวจีนอพยพเป็นผู้ดำเนินงานในขั้นตอนต่าง ๆ ของการผลิต ในปี พ.ศ. 2398 เป็นการเปิดประเทศทำการค้าขายกับประเทศตะวันตกที่มีการเก็บภาษีนำเข้าได้เพียงร้อยละ 3 ทำให้ไทยเข้าสู่ระบบทุนนิยมการค้าเสรี (ยกเลิกการผูกขาดของพระคลังสินค้า) และเป็นต้นแบบการทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้ากับประเทศอื่น ๆ การค้ากับต่างประเทศเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว การผลิตสินค้าเริ่มทำการผลิตเพื่อสนองความต้องการของตลาดภายนอกต่างประเทศคือ ชาติตะวันตก ต้องการซื้อข้าวจากไทย เพื่อนำไปเลี้ยงชาวอาณานิคมในเอเชีย ทำให้วิธีการผลิตแบบยังชีพโดยเฉพาะข้าวที่ปลูกไว้กิน เป็นการปลูกเพื่อขายมากขึ้น เพราะข้าวมีราคาดี นอกจากนั้น ไทยยังส่งสินค้าออกอื่น ๆ ได้เพิ่มขึ้น เช่น ดีบุก ไม้สัก ยางพารา เป็นต้น ทำให้เศรษฐกิจของไทยเริ่มพัฒนาจากระบบผลิตเพื่อกินเพื่อใช้เป็นระบบทุนนิยมหรือการผลิตเพื่อขายตามลำดับ และยังมีความเจริญก้าวหน้าด้านอื่น จะเห็นได้จาก การมีโรงสีข้าว เลื่อยไม้ ตลอดจนมีการขนส่งสินค้าทางทะเล

การผลิตเพื่อการค้าในประเทศไทยเพิ่มขึ้นเพราะความต้องการจากต่างประเทศ เป็นการขยายการผลิตเพื่อสนองตอบความต้องการของจักรวรรดินิยมซึ่งแผ่อิทธิพลมาในรูปแบบต่าง ๆ ทั่วเอเชียในขณะนั้น การเพิ่มผลผลิตข้าวส่วนใหญ่เป็นการตอบสนองความต้องการของอาณานิคมของชาติตะวันตกในเอเชีย การทำไม้สักในภาคเหนือเป็นกิจกรรมของนายทุนชาติตะวันตก เป็นสำคัญ สินค้าออกพวกดีบุกทั้งหมดขนส่งไปลงเรือที่เมืองท่าปีนัง และสิงคโปร์ของอังกฤษ เพื่อส่งต่อไปยังศูนย์จักรวรรดินิยมในยุโรป พร้อมกันนั้นสินค้าเข้าซึ่งทำโดยเครื่องจักรก็ทะลักเข้ามาในเมืองไทย ทำให้อุตสาหกรรมพื้นบ้านล้มละลายในเวลาต่อมา เท่ากับประเทศไทยถูกเปลี่ยนให้เป็นแหล่งวัตถุดิบ เป็นแหล่งระบายสินค้าและเป็นตลาดของประเทศไทยนายทุนตะวันตก ซึ่ง ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ ดร. สุธี ประศาสน์เศรษฐ์ เรียกการผลิตแบบนี้ว่า “การผลิตเพื่อการค้าแบบกึ่งเมืองขึ้น” การขยายตัวของการผลิตชนิดนี้นำระบบเศรษฐกิจไทยไปสู่

ความเป็นเศรษฐกิจกึ่งเมืองขึ้น (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์, 2528, หน้า 7) การพัฒนาเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดของไทยในสมัยนั้นคือ การผลิตข้าว ซึ่งเพิ่มขึ้นในสมัยที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 ไทยส่งข้าวเป็นสินค้าออกน้อยกว่า 1 ล้านหาบต่อปี (1 หาบเท่ากับ 60.59 กิโลกรัม) จากนั้นการส่งข้าวออกก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนถึง 8 ล้านหาบ ภายในเวลา 50 ปี แล้วเพิ่มขึ้นอีกอย่างรวดเร็วจนถึง 25 ล้านหาบเศษ ภายในช่วงเวลา 30 ปีต่อมา ในระยะเวลาที่กล่าวนี้ การทำนาเป็นอาชีพสำคัญของประชาชนประมาณร้อยละ 80 ถึง 90 และข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญ กล่าวคือ ส่งข้าวออกประมาณร้อยละ 60-70 ของสินค้าออกทั้งหมด การที่ปริมาณส่งออกเพิ่มจากสมัยที่ทำสนธิสัญญาถึง 25 เท่าตัวในขณะที่จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นเพียงเท่าตัว แสดงว่ามีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างขนานใหญ่ในประเทศไทย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 มาไม่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจใดที่ได้จะเกี่ยวข้องกับประชากรจำนวนมากเท่ากับการทำนาข้าวที่ส่งออกเป็นที่ผลิตเพิ่มขึ้นได้จากการขยายพื้นที่ทำนา โดยยังใช้วิธีการทำนาแบบเก่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่มีตัวเลขแสดงปริมาณข้าวที่ผลิตได้ ตัวเลขของผลผลิตในระยะต่อมาแสดงว่าผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ลดลงจาก 4.88 หาบในปี พ.ศ. 2449 เหลือ 4.50 หาบ ในปี พ.ศ. 2464 และเหลือ 3.91 หาบ ในปี พ.ศ. 2473 เหลือ 3.13 หาบ ในปี พ.ศ. 2483 การที่ผลิตผลระยะยาวลดลง แสดงว่าความอุดมสมบูรณ์ของที่นาลดลง (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเพราะน้ำไม่เพียงพอ) และเทคนิคในการทำนาไม่พัฒนา (ริกส์, 2519, หน้า 69-71)

เมื่อข้าวกลายเป็นสินค้าส่งออกอันดับหนึ่งของไทย แหล่งปลูกอ้อยบริเวณลุ่มน้ำท่าจีน และลุ่มน้ำบางปะกง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จังหวัดฉะเชิงเทรา และบางพื้นที่ของจังหวัดชลบุรี (อำเภอพนสนธิคม และอำเภอนาทอง) ซึ่งเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์พอที่จะปลูกข้าวได้ จึงหันมาปลูกข้าวแทน เพราะปลูกข้าวได้ราคาดีกว่า นอกจากนั้นพื้นที่ดอนบนของภาคตะวันออก ได้แก่ พื้นที่จังหวัดนครนายก ปราจีนบุรี และสระแก้ว (ลุ่มน้ำนครนายก ลุ่มน้ำปราจีนบุรี ซึ่งบางท่านเรียกว่าลุ่มน้ำบางปะกงตอนบน) ก็เป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญไม่น้อยไปกว่าลุ่มน้ำบางปะกงตอนล่าง

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ข้าวเคยเป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่ง แต่สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นข้าวกลายเป็นสินค้าที่ทางราชการควบคุม ไม่ให้ส่งออกโดยเสรี (คงเนื่องมาจากความอดอยากขาดแคลนในสมัยกรุงธนบุรี) ดังปรากฏในประกาศห้ามส่งข้าวออกในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ที่มีความตอนหนึ่งว่า

“ลูก้าแต่งเรือมาซื้อเข้า (ข้าว) ณ กรุงเทพมหานคร ออกไปขายต่างประเทศฝ่ายลูก้า โรงสีทุกวันนี้ขายเข้าลงสำเภา เรือเสา เรือใบ เป็นอันมากเข้าในพระนครน้อยลง ราคาเข้าจะแพงขึ้น

สมณะ ชีพราหมณ์ ไพร์ฟ้าประชากรจะได้รับความขัดสนประการหนึ่ง เกลือกจะมีราชการศึกสงครามมาจะขัดสนด้วยเสบียงอาหาร เข้าเป็นกำลังราชการ แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ห้ามอย่าให้ผู้ใดซื้อเข้า ขายเข้าลงสำเนา และเรือเสา เรือใบ เป็นอันมากทีเดียว” (กมลพิสมัย นวรัตน์, 2506, หน้า 771)

ถึงแม้นโยบายห้ามขายข้าวเป็นสินค้าออกจะยังใช้กันอยู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ก็มีกรณีผ่อนปรนลงบ้างเป็นครั้งคราว เช่น ในช่วงเวลาที่ทำนาได้ผลดีมีข้าวมากพอกินไปได้ 3 ปี ก็อนุญาตให้แบ่งขายได้ แต่ให้ส่งไปขายให้เฉพาะประเทศเพื่อนบ้านในเอเชียเท่านั้น ไม่ได้ส่งไปประเทศทางยุโรป ดังปรากฏในรายการสินค้าออกในบางปี ในช่วงปี พ.ศ. 2319-2363 ส่งข้าวออกไปขายในปีนั้น มะละกา สิงคโปร์ ทั้งข้าวเปลือก และข้าวสาร มีมูลค่าถึง 166,186 บาท (เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, 2523, หน้า 69) ในปี พ.ศ. 2393 ปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยส่งข้าวออกนอกประเทศร้อยละ 5 ของผลผลิต คิดเป็นจำนวนหน่วยประมาณ 1-15 ล้านหาบ (อินแกรม, 2552, หน้า 34)

การส่งข้าวเป็นสินค้าออกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในปี พ.ศ. 2410 (ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ไทยส่งข้าวออก 1,830,000 หาบ และเพิ่มเป็น 2,500,000 หาบในปี พ.ศ. 2413 (ปีที่ 3 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

ข้าวเป็นสินค้าออกสำคัญของไทยที่เพิ่มความสำคัญขึ้นโดยลำดับ ตามความต้องการของตลาดโลก ทำให้เกิดความจำเป็นในการขยายพื้นที่ในการทำนาเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งเสริมให้ขุดคลองเพื่อการคมนาคม และเพื่อเปิดพื้นที่กว้างเปล่าให้เป็นพื้นที่นาปลูกข้าวตามความต้องการที่เพิ่มสูงขึ้น การขุดคลองในหัวเมืองภาคตะวันออกในช่วงปี พ.ศ. 2419-2430 ได้แก่ คลองนครเนื่องเขต คลองประเวศบุรีรมย์ คลองแสนแสบ และคลองเปรม สามารถเปิดที่ทำนาได้ไม่ต่ำกว่า 1 แสนถึง 1 แสน 5 หมื่นไร่ ซึ่งจะช่วยให้เพิ่มผลผลิตข้าวได้เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้รัฐบาลยังเปิดโอกาสให้เอกชนเข้ามาดำเนินการขุดคลองในเขตเมืองนครนายก นอกเหนือไปจากที่รัฐทำอยู่แล้ว คือ โครงการขุดคลองเลกนาสยามในทุ่งรังสิต และโครงการขุดคลองทุ่งดงละคร ของบริษัทขุดคลองเลกนาสยาม จำกัด ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 จนถึง พ.ศ. 2458 ทำให้พื้นที่ทำนาในภาคตะวันออกเพิ่มมากขึ้น หนังสือแบบเรียนภูมิศาสตร์ประเทศสยามของกรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2468 เขียนไว้ว่า “จำนวนเนื้อที่นาที่ปลูกข้าวได้มากที่สุด คือ มณฑลอยุธยา มณฑลนครชัยศรี และมณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครชัยศรี กับมณฑลปราจีนบุรี ในปีหนึ่งทำนาได้มณฑลละ 1,000,000 ไร่เศษ” (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528, หน้า 47-48)

จากลักษณะภูมิประเทศของจังหวัดปราจีนบุรี ที่ประกอบไปด้วยพื้นที่ภูเขาสูง และที่ราบลุ่ม พื้นที่ภูเขาอันเป็นพื้นที่ติดต่อกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นพื้นที่ใหญ่ มีแม่น้ำปราจีนบุรี (บางปะกง) เป็นแม่น้ำสายหลัก และยังมีลำน้ำสาขาอีกหลายสาย ส่งผลให้พื้นที่ ดังกล่าว มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะกับการปลูกข้าวและผลไม้เขตร้อนชื้น วิถีการผลิตแต่เดิมของชาวปราจีนบุรี ทำนาปลูกข้าวเป็นอาชีพหลัก เมื่อประมาณ พ.ศ. 2490-2500 ได้มีการปรับปรุงพันธุ์ผลไม้ต่าง ๆ และได้ทำอย่างจริงจังในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา ชาวปราจีนบุรีบางส่วนได้เลิกอาชีพทำนา หันไปทำการผลิตสวนผลไม้อย่างจริงจังส่งผลให้คุณภาพของผลไม้ต่าง ๆ ได้รับการพัฒนาจนเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป และมีนายทุนบางคนมาลงทุนปลูกผลไม้เป็นสวนขนาดใหญ่ เช่นสวนส้มเขียวหวานสวนกระท้อน เป็นต้น (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 16-17)

ด้านการประมง จังหวัดปราจีนบุรีเป็นแหล่งประมงน้ำจืดที่สำคัญแห่งหนึ่งของประเทศไทย ปลาที่เลี้ยงเป็นอาชีพได้แก่ ปลาช่อน ปลาสลิด ปลาดุก ปลาหมอ ปลาหมอเทศ ทั้งขายสด และทำเป็นปลาแห้ง ปลาเค็ม

ทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ จังหวัดปราจีนบุรีมีแร่ธาตุที่ได้รับความสนใจที่จะค้นหาเพื่อนำมาเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจก่อนแร่ธาตุชนิดอื่น ๆ คือ ทองคำ คาร์ล บอร์ค บันทึกลงไว้ว่า

“ในราชอาณาจักรนี้ (สยาม) มีทองคำอยู่หลายแห่งซึ่งมีที่กบินทร์บุรี อยู่ทางตะวันออกของกรุงเทพฯ” (บ็อค, 2505, หน้า 554-555) เชื่อกันว่าการขุดทองคำที่กบินทร์บุรีมีมาก่อนปี พ.ศ. 2416 โดยคนจีนเป็นผู้เริ่มขุดหาด้วยวิธีง่าย ๆ คือ นำเอาก้อนศิลาที่มีแร่ทองผสมอยู่มาเผาไฟ และทุบให้ละเอียดจะได้เนื้อทองคำปนออกมา การทำทองในเวลานั้นจะได้จำนวนทองมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้ค้นหาทอง (การดี มหาจันทร์, 2554, หน้า 141-143)

วิถีการผลิตข้าว

ประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรม ลักษณะชีวิตความเป็นอยู่ของเกษตรกรในอดีตเป็นแบบพึ่งพาและอาศัยธรรมชาติในการดำรงชีพ จากสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมทำให้เกษตรกรรมเป็นแหล่งรองรับอาชีพของประชากรส่วนใหญ่ ทั้งเป็นแหล่งผลิตอาหารที่สำคัญอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากข้อความซึ่งปรากฏบนศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชที่ว่า

“ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว” (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2546, หน้า 10) อันเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงความอุดม สมบูรณ์ของประเทศไทยได้อย่างชัดเจน วิวัฒนาการทางการเกษตรของไทยพัฒนาแบบค่อยเป็นค่อยไป จากอาศัษธรรมชาติเป็นหลัก พัฒนาสู่การใช้ระบบชลประทานในสมัยสุโขทัย แต่ถึงกระนั้นการเปลี่ยนแปลงด้านการเกษตรของไทยในอดีตยังไม่มากนัก จวบจนสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความเจริญจากประเทศตะวันตกได้แพร่หลายเข้าสู่ประเทศไทย มีการนำเทคโนโลยีทางการเกษตรแบบใหม่มาใช้ในการผลิตในภาคเกษตร กระทั่งวิธีการเกษตรของไทยได้เปลี่ยนการผลิตจากผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนอย่างเดียวไปสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ ซึ่งในยุคนี้การเกษตรของไทยมีการเปลี่ยนแปลงมาก ทั้งในด้านการส่งเสริม การวิจัย การชลประทาน รวมทั้งการพัฒนา และปรับปรุงดิน เป็นต้น

เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง ความต้องการผลผลิตด้านการเกษตรได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ประเทศไทยจึงได้มีการปรับทิศทางการผลิตไปสู่การผลิตเพื่อส่งออกมากขึ้นเป็นลำดับ ประกอบกับประเทศไทยเริ่มต้นของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของไทย ที่ได้นำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรกขึ้นประกาศใช้ ระหว่างปี พ.ศ. (2504-2509) และฉบับต่อ ๆ มาจนถึงปัจจุบัน และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8-9 ได้ปรับเปลี่ยนแนวทางการพัฒนาการเกษตรให้อยู่ภายใต้การใช้เทคโนโลยีควบคู่ไปกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยเน้นที่การรักษาอัตราการขยายตัวภาคการเกษตร กล่าวคือ ประเทศไทยมีที่ดินทำการเกษตรทั้งสิ้น 131 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 41 ของที่ดินทั้งประเทศ รวมทั้งขนาดการถือครองที่ดินของเกษตรกร ซึ่งส่วนใหญ่ร้อยละ 60 เป็นเกษตรกรที่ถือครองขนาดเล็ก มีที่ดินไม่เกิน 20 ไร่ ต่อครัวเรือน (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2547, หน้า 16)

นอกจากนี้ ประเทศไทยยังมีจุดแข็งด้านการลงทุนที่ภาครัฐเป็นผู้ลงทุน อันถือเป็นปัจจัยโครงสร้างพื้นฐานด้านการเกษตร การปรับเปลี่ยนฐานการผลิตที่เน้นใช้ทรัพยากร เช่น ใช้ที่ดินเป็นปัจจัยหลักควบคู่กับการใช้แรงงานราคาถูก มาเป็นการผลิตจากองค์ความรู้เสริมด้วยวิทยาการสมัยใหม่ ผสมผสานกับเทคโนโลยี และภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นตัวขับเคลื่อน (From Resource Base to Knowledge Base) พร้อมกันนั้นระบบเศรษฐกิจไทยได้ใช้ความชำนาญพิเศษและความได้เปรียบในการผลิตสินค้าขึ้นป้อน ทำให้เกษตรกรของไทยกลายเป็นเกษตรกรเพื่อการค้า ข้าวจึงกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญของประเทศ ปริมาณการส่งข้าวออกนอกประเทศได้เพิ่มขึ้นตามลำดับนับแต่ปี พ.ศ. 2410 และเป็นรายได้หลักให้แก่ครอบครัวและประเทศชาติตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน ประเทศไทยมีพื้นที่ทำนาประมาณ 60 ล้านไร่ เป็นที่นาในเขตอาศัยน้ำฝนร้อยละ 75 และเป็นที่นาในเขตชลประทานร้อยละ 25 ผลผลิตข้าวรวมในแต่ละปีประมาณ 24.5 ล้านตัน เป็นข้าวเปลือกนาปี 19 ล้านตัน และข้าวเปลือกนาปรัง 5.5 ล้านตัน ปริมาณการผลิตข้าวส่งออกโดยเฉลี่ยอยู่ที่ปีละ 7 ล้านตัน (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2546, หน้า 104)

พัฒนาการทางเศรษฐกิจไทย นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24-25 ที่มีความสำคัญเด่นชัดที่สุด คือ การขยายตัวของการผลิตข้าวในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลาง (สุลธิพร พงศ์สุพัฒน์, เอกสารประกอบสัมมนาทางวิชาการ วันที่ 25-26 กรกฎาคม พ.ศ. 2539) ทำให้ข้าวกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ

พื้นที่ในลุ่มแม่น้ำบางปะกงกลายเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญแหล่งหนึ่ง (ศรัญญา กันธาชีพ, 2540, หน้า 83)

การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกง และลุ่มน้ำปราจีนบุรีก่อน พ.ศ. 2398 ราษฎรส่วนใหญ่ปลูกข้าวเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน ส่งส่วย และแลกเปลี่ยนกับสิ่งของจำเป็นอื่น ๆ จนกระทั่งอิทธิพลตะวันตกภายใต้สนธิสัญญาเบาว์ริงเข้ามาเป็นแรงเสริมเร่งการผลิตเพื่อส่งออก ในเวลาต่อมา ซึ่งสนธิสัญญานี้กระตุ้นการขยายการผลิตเพื่อส่งออก ทำให้ตลาดข้าวไทยได้ขยายตัวไปยังยุโรป และสนธิสัญญานี้ก่อให้เกิดเสรีภาพทางการค้าทำให้ราคาข้าวภายในประเทศ ซึ่งเดิมรัฐเป็นผู้ควบคุมเปลี่ยนมาเป็นการถูกควบคุมโดยกลไกของราคาในตลาดโลก ราคาข้าวภายในประเทศจึงขึ้นอยู่กับราคาข้าวของตลาดโลก (พรรณี อวนสกุล, 2535, หน้า 14) ทำให้ข้าวขายได้ราคาสูงขึ้นเป็นสิ่งที่ดึงดูดใจให้ชาวนาเร่งทำการผลิต การเพิ่มจำนวนของประชากรในเอเชีย โดยเฉพาะ จีน อินเดีย และญี่ปุ่นที่สูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ส่งผลให้เศรษฐกิจข้าวของไทยเติบโต เพราะการเพิ่มขึ้นของประชากร ทำให้ความต้องการข้าวสำหรับบริโภคมีมากขึ้น การอพยพเข้ามาของชาวจีน และชนชาติอื่น ๆ ก็เป็นส่วนสำคัญของการเติบโตทางการบริโภคภายในประเทศ ชาวจีนที่อพยพเข้ามาส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในเมือง ไม่ได้ประกอบอาชีพทำนา ดังนั้นความต้องการข้าวที่เพิ่มขึ้น เพื่อการบริโภคของชาวจีนมีส่วนกระตุ้นให้มีการขยายตัวทางการผลิต (สังฆราชปาล เลกัวซ์, 2520, หน้า 108)

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ไทยต้องเผชิญกับภาวะสงครามผลพวงของภัยสงคราม ส่งผลให้ประชากรในประเทศเพิ่มขึ้น จึงมีความจำเป็นต้องสะสมเสบียงอาหาร โดยขยายปัจจัยการผลิต รัฐต้องหาวิธีการเพิ่มผลผลิตข้าว โดยการเกณฑ์แรงงานหญิง และเด็กทำนา รวมทั้งเกณฑ์เชลยศึก มาทำนา ซึ่งเป็นการเพิ่มทั้งประชากร และปัจจัยการผลิตด้านแรงงาน สงครามระหว่างไทยกับเพื่อนบ้านที่เกิดขึ้นนั้นส่งผลให้กองทัพไทยกวาดต้อนเชลยศึกเป็นจำนวนมาก ทั้งเขมร ลาว และมลายู ให้มาตั้งชุมชนทำนาบริเวณรอบกรุงเทพฯ กล่าวได้ว่า สงครามเป็นตัวเสริมความต้องการข้าวภายในประเทศไปพร้อมกับการขยายการผลิต (พรรณี อวนสกุล, 2535, หน้า 9)

การขยายตัวของระบบทุนนิยมโลก ส่งผลให้ดินแดนอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เปลี่ยนไปสู่ระบบการผลิตพืชไร่ขนาดใหญ่ เช่น ยางพารา ยาสูบ อ้อย กาแฟ ข้าวโพด มันสำปะหลัง และสับปะรด เป็นต้น (ฮอลต์, 2522, หน้า 939-969) ทำให้การผลิตข้าวลดลง ส่งผลให้ประเทศไทยเร่งเพิ่มการผลิต เพื่อสนองความต้องการบริโภคข้าวในขณะนั้น ใน พ.ศ. 2412 ได้มีการพัฒนาระบบการคมนาคมขนส่งทางทะเล โดยการเปิดคลองสุเอซ ทำให้ข้าวของไทยส่งออกไปขายยังตลาดในเอเชียได้มากขึ้น เนื่องจากพม่าซึ่งเป็นคู่แข่งสินค้าข้าวกับไทยได้ส่งข้าวไปขายยังตลาดยุโรป ทำให้ไทยสามารถเปิดตลาดข้าวในเอเชียได้มากขึ้น (อินแกรม, 2552, หน้า 42)

นโยบายส่งเสริมการผลิตข้าวของรัฐบาล หลังปี พ.ศ. 2398 ส่งผลให้ราษฎรไทยหันมาผลิตข้าวมากขึ้น รัฐบาลได้ส่งเสริมให้ประชาชนขยายพื้นที่ทำนาด้วยนโยบายภาษีอากร เพื่อให้เกิดการไถ่สร้างที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นทำนา รัฐบาลเว้นไม่เก็บภาษีที่นาในที่ดินเหล่านั้น ในปีแรก และในปีที่สองได้จัดเก็บในอัตราปกติ นอกจากนี้รัฐบาลได้ผ่อนผันการเกณฑ์แรงงานไพร่จนปลดปล่อยให้เป็นอิสระในที่สุด ซึ่งได้เริ่มขึ้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกษตรกรซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ เข้าสู่กิจกรรมการผลิตข้าวที่มีการขยายตัว โดยเฉพาะในที่ราบภาคกลางเป็นจุดแรก ในช่วงเดียวกันนี้ รัฐบาลให้ความสนใจในการส่งเสริมการผลิตข้าวเพื่อการค้าทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยการขุดคลอง และสร้างระบบการชลประทาน (สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, 2522, หน้า 258) สร้างทางรถไฟ เพื่อส่งเสริมการผลิตและการค้า รัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งแต่เดิมถือว่าที่ดินทั่วประเทศเป็นของพระเจ้าแผ่นดินเริ่มออกโฉนดยอมรับกรรมสิทธิ์ที่ดินของเอกชน เพื่อเปิดโอกาสให้มีการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ถือเรื่องกรรมสิทธิ์เอกชนและการผลิตเพื่อการค้า เป็นหลัก

การพัฒนาเศรษฐกิจทุนนิยมสมัยใหม่ของไทย นับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาเป็นทุนนิยมบริการที่นำเข้ามา และถูกรอบงำโดยประเทศในยุโรปมีทุนมากกว่า และมีเทคโนโลยีก้าวหน้ากว่าจึงสามารถเข้ามาลงทุน เข้ามาค้าขาย การพัฒนาแบบทุนนิยมบริการ ทำให้การสะสมทุนภายในประเทศ และพัฒนาอุตสาหกรรมในประเทศเติบโตอย่างเชื่องช้า (วิทยา เชียงกุล, 2526, หน้า 19-21)

นับตั้งแต่ประเทศไทยเริ่มมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรก เมื่อปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา จนถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 7 (2534-2539) นั้น ประเทศไทยได้มีการเปลี่ยนแปลง ทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม รัฐบาลได้พยายามที่จะพัฒนาวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนในสังคมชนบท และหมู่บ้านต่าง ๆ ให้ดีขึ้นกว่าเดิม การนำเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่ ๆ เข้ามาเผยแพร่ และการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมจากสังคมเมืองไปสู่สังคมชนบท สิ่งเหล่านี้ส่งผลให้ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2529, หน้า 1)

แผนพัฒนาเศรษฐกิจให้ความสำคัญกับการผลิต เพื่อการส่งออกป้อนตลาดเมืองและตลาดโลก เป็นการเติบโตโดยส่วนรวมของภาคเมือง และภาคอุตสาหกรรม (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2539, หน้า 13) ส่งผลให้การผลิตข้าวที่มีปริมาณสูงขึ้น ส่งออกต่างประเทศได้มากขึ้น เนื่องจากปัจจัยทางด้านสภาพภูมิศาสตร์ ที่ตั้งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ มีความอุดมสมบูรณ์ ทำให้ลุ่มแม่น้ำบางปะกง และลุ่มน้ำปราจีนบุรีเป็นส่วนหนึ่งของการผลิตข้าวเพื่อส่งออกไปขายยังต่างประเทศ ดังตารางที่

ตารางที่ 4-12 เนื้อที่เพาะปลูกและจำนวนผลิตผลข้าวเปลือกในประเทศไทยในระหว่างปี

พ.ศ. 2520- 25271

พ.ศ.	เนื้อที่เพาะปลูก (ล้านไร่)	จำนวนผลิตผล ข้าวเปลือก (ล้านตัน)	ผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ (กิโลกรัม)
2520-2521	56.4	13.9	255
2521-2522	62.7	17.5	313
2522-2523	59.1	15.8	291
2523-2524	60.1	17.4	302
2524-2525	60.1	17.8	312
2525-2526	60.1	16.9	302
2526-2527	62.6	19.6	

หมายเหตุ เอกสารสถิติการเกษตร เลขที่ 213 พ.ศ. 2527

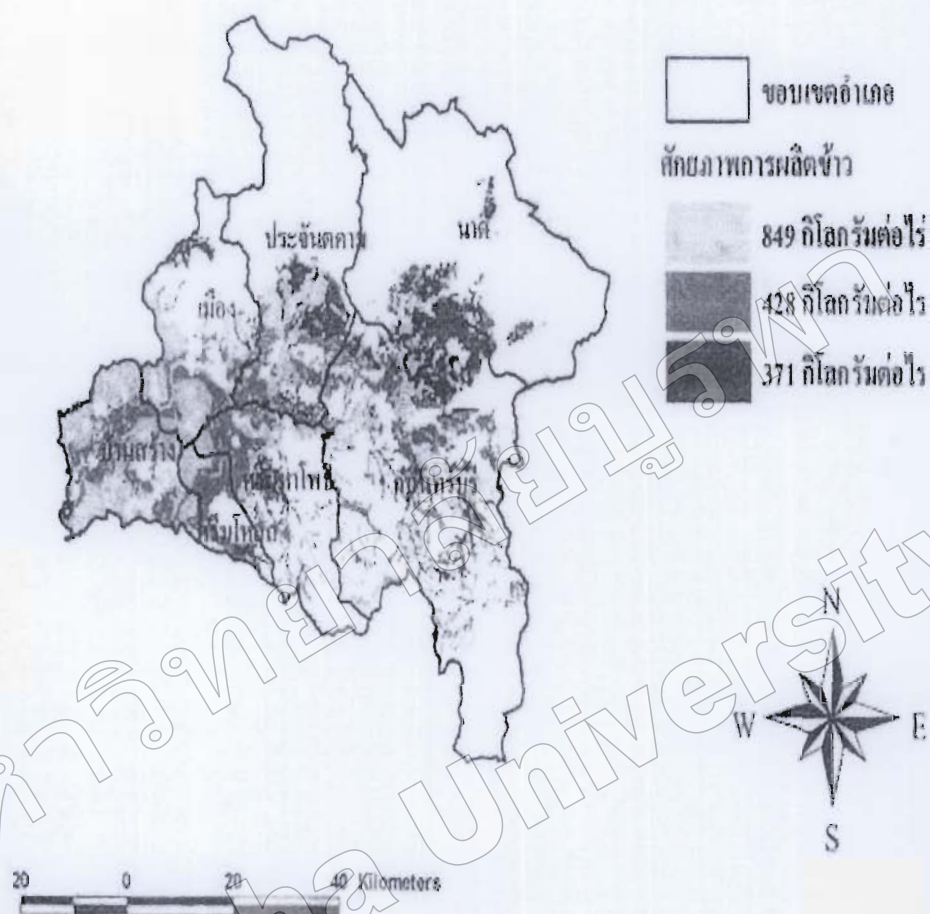
ผลผลิตข้าวของราษฎรกลุ่มน้ำปราจีนบุรีที่ประกอบอาชีพด้านเกษตรกรรมคิดเป็นร้อยละ 70 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด ซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกพืชจำนวน 1067,918 ไร่ (ข้อมูลจังหวัดปราจีนบุรี พ.ศ. 2541) รายละเอียด ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 4-13 พื้นที่การเพาะปลูกแยกเป็นรายอำเภอของจังหวัดปราจีนบุรี (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 16)

ที่	อำเภอ	ทำนา	ทำไร่	ทำสวน	พืชผัก	รวม
1	เมือง	107,315	-	33,254	81	140,650
2	บ้านสร้าง	154,069	-	1,368	-	155,437
3	ศรีมโหสถ	45,940	3,324	1,451	700	49,381
4	ศรีมหาโพธิ์	131,405	55,986	8,195	156	195,742
5	ประจันตคาม	96,200	610	9,986	182	106,978
6	กบินทร์บุรี	198,810	146,073	15,551	56	360,490
7	นาดี	13,400	22,919	20,735	152	57,206
	รวม	747,139	228,912	90,540	1,327	1,067,918

แสดงให้เห็นว่า การทำนาของราษฎรปราจีนบุรีมีอยู่ทั่วไปทุกอำเภอ โดยเฉพาะ
อำเภอบ้านสร้าง ที่มีแต่ที่ราบลุ่มจึงเป็นที่นาทั้งหมด อำเภอกบินทร์บุรีเป็นพื้นที่ที่มีแม่น้ำไหลผ่าน
2 สาย คือ แควพระปรง และแควหนุมาน ทำให้สภาพพื้นที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำนาปลูกข้าว
โดยการทำนาจะมี 2 รูปแบบตามลักษณะของพื้นที่ คือ นาดำ และนาหว่าน (จังหวัดปราจีนบุรี,
2542, หน้า 16)

จากการดำเนินงานวิจัยการจัดเขตศักยภาพในการผลิตข้าวของประเทศไทย ในส่วนของ
จังหวัดปราจีนบุรี พบว่า พื้นที่ปลูกข้าวเป็นดินที่จัดอยู่ในหน่วยแผนที่ดินจำนวน 7 กลุ่ม ได้แก่
หน่วยแผนที่ดินที่ 2, 3, 4, 6, 11, 17 และ 25 ผลผลิตข้าวเฉลี่ยของเกษตรกร 474 กิโลกรัมต่อไร่
โดยมีพื้นที่ที่ให้ผลผลิตได้มากกว่า 550 กิโลกรัมต่อไร่ จำนวน 366,162 ไร่ ผลผลิตอยู่ระหว่าง
450-550 , 350-450 และน้อยกว่า 350 กิโลกรัมต่อไร่ จำนวน 226,516 , 27,790 และ 55,811 ไร่
ตามลำดับ การทดสอบเทคโนโลยีเพื่อเพิ่มศักยภาพการผลิตด้วยวิธีการใส่ปุ๋ยตามคำแนะนำของ
ราชการ ใส่ปุ๋ยตามวิเคราะห์ดิน เปรียบเทียบกับวิธีการของเกษตรกร พบว่า มีพื้นที่ที่มีศักยภาพ
ในการให้ผลผลิตข้าวได้ถึง 849 กิโลกรัมต่อไร่ จำนวน 276,045 ไร่สามารถให้ผลผลิตได้ 428
กิโลกรัมต่อไร่ จำนวน 420,595 ไร่ และมีพื้นที่ศักยภาพในการให้ผลผลิตต่ำ คือ 371 กิโลกรัมต่อไร่
จำนวน 179,640 ไร่ แต่ทั้งนี้ นอกจากสมบัติของดิน และการจัดการในเรื่องของปุ๋ยแล้ว ศักยภาพ
การให้ผลผลิตข้าวจะแสดงออกได้เต็มที่หรือไม่ยังขึ้นอยู่กับปัจจัยอื่น ๆ อีก เช่น สภาพอุณหภูมิ
ปริมาณ และการกระจายของน้ำฝน การปฏิบัติดูแลรักษา และการระบาดของศัตรูข้าวด้วย
(สำนักงานวิจัย และพัฒนาการเกษตรเขตพื้นที่ 6, 2548)

ภาพที่ 4-1 พื้นที่ตามกลุ่มศักยภาพการให้ผลผลิตข้าวของจังหวัดปราจีนบุรี
(สำนักงานวิจัยและพัฒนากฤษฎเกษตรเขตที่ 6, 2548)

ตารางที่ 4-14 ศักยภาพการผลิตข้าว (กิโกรัมต่อไร่) ของเกษตรกรในอำเภอต่าง ๆ ของ
จังหวัดปราจีนบุรี (หน่วย: ไร่) ปี พ.ศ. 2548 (สำนักงานวิจัยและพัฒนากฤษฎเกษตร
เขตที่ 6, 2548)

ศักยภาพ การผลิต	เมือง	บ้านสร้าง	ประจันตคาม	นาดี	กบินทร์บุรี	ศรีมหาโพธิ์	ศรีมโหสถ	รวม
849	40,484	95,396	25,704	6,759	17,577	63,280	26,844	276,045
428	65,567	46,542	84,717	7,692	51,498	108,755	55,823	420,595
371	4,735	-	16,056	97,667	54,417	4,394	2,373	179,640
รวม	110,785	141,938	126,478	112,118	123,492	176,429	85,040	876,297

จากตารางที่ 4-14 พบว่า พื้นที่ปลูกข้าวมีศักยภาพในการให้ผลผลิตข้าวได้ถึง 849 428 และ 371 กิโลกรัมต่อไร่ หรือคิดเป็นพื้นที่ 276,045 420,595 และ 179,640 ไร่ ตามลำดับ จากรายละเอียดที่แสดงเป็นรายอำเภอ พื้นที่ที่ให้ผลผลิตสูงจะเป็นพื้นที่ลุ่ม เช่น อำเภอเมือง บ้านสร้าง ประจันตคาม ศรีมหาโพธิ์ ส่วนพื้นที่ดอน เช่น อำเภอนาดี พื้นที่ส่วนใหญ่ให้ผลผลิตต่ำ

ตารางที่ 4-15 ระดับความเหมาะสมของหน่วยแผนที่ดินสำหรับปลูกข้าวจังหวัดปราจีนบุรี
(สำนักงานวิจัยและพัฒนากฤษฎเกษตรเขตที่ 6, 2548)

ระดับ (L)	หน่วยแผนที่ดิน	เงื่อนไข	ชุดดิน
1	1, 2, 3, 4, 6, 7 และ 11	หน่วยแผนที่ดินเป็นกรดจัด	เช่น Ma, Ba, Sin, Rs
2	16, 17 และ 18	ดินเป็นทรายความอุดมสมบูรณ์ต่ำ	เช่น Re, Hk
3	21 และ 59	อาจขาดน้ำได้	เช่น Sa

หมายเหตุ: ระดับความเหมาะสมของดินต่อการปลูกข้าวมาก (L1 ระดับความเหมาะสมของดินต่อการปลูกข้าวปานกลาง (L2) ระดับความเหมาะสมของดินต่อการปลูกข้าวน้อย (L3 Ma คือ ชุดดินมหาโพธิ์ Re คือ ชุดดินร้อยเอ็ด Rs คือ ชุดดินรังสิต Ba คือ ชุดดินบางนารา Hk คือ ชุดดินหินกอง Sin คือ ชุดดินสิงห์บุรี Sa คือ ชุดดินสรรพยา

นับจากอดีตที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน 40 ปี แห่งการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่มุ่งเน้นพัฒนาภาคอุตสาหกรรม และภาคบริการ นำภาคเกษตร มีผลทำให้ประเทศมุ่งที่จะทำการผลิตสินค้าในลักษณะอุตสาหกรรมมากขึ้น มีการแปรรูปสินค้าเกษตรก่อนที่จะส่งออกไปขายยังต่างประเทศ ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเป็นแรงผลักดันให้ผู้เพาะปลูกข้าว ต้องพึ่งพาปัจจัยภายนอก เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และอุปกรณ์การผลิตสมัยใหม่ เป็นต้น (นริศรา วิรัชศิลป์, 2552, หน้า 2) แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ระบบการเกษตรแผนใหม่เน้นการผลิตโดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ใช้เงินทุนมากกว่าใช้แรงงาน ใช้พลังงานสูงกว่าการเน้นไปที่การผลิตพืชแต่ละชนิดเพียงอย่างเดียว และส่งผลทำให้รายได้ต่อหัวต่อปีของคนไทยสูงขึ้น มีแรงงานเพิ่มขึ้นมีการขยายตัวของการผลิตทางการเกษตรประเภทของการเกษตรเพิ่มขึ้น มีการนำเทคโนโลยีเพื่อการผลิตแบบใหม่เข้ามาในสังคมไทย (วิชกร เศรษฐธู, 2532, หน้า 31-32) ได้เปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อขายโดยให้ความสำคัญกับระบบเงินตราเพื่อการดำเนินชีวิต เกิดการเปลี่ยนระบบการผลิตไปเป็นการผลิตเชิงพาณิชย์มากขึ้น ท่ามกลางภาวะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว รัฐบาลและเอกชนได้พยายามในการส่งเสริมภาคการเกษตร จากการเผยแพร่วิทยาการใหม่ หรือ นวัตกรรมทางการเกษตรให้เกษตรกรนำไปปฏิบัติ เพื่อให้เกิดการเพิ่มผลผลิตให้ได้กำไรสูงสุด และสอดคล้องกับสถานการณ์ (พิทยา อรุณพงษ์, 2551, หน้า 3) ซึ่งในปี พ.ศ. 2547 ซึ่งเป็นปีที่ท้องที่การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติประกาศให้เป็นปีข้าวสากล กระทรวงเกษตรและสหกรณ์จึงได้ร่วมรณรงค์ และเชิญชวนให้ชาวโลก ได้ตระหนักถึงความสำคัญของข้าว ด้วยการเตรียมความพร้อมด้านการผลิตสินค้าเกษตรเพื่อส่งออกตลาดโลกอย่างแท้จริง (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2547, หน้า 1) และปราจีนบุรีก็เป็นจังหวัดหนึ่งที่เป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญมายาวนานตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน และราษฎรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพด้านการเกษตร ร้อยละ 70 ของจำนวนครัวเรือน นอกจากนี้จังหวัดปราจีนบุรียังเป็นจังหวัดหนึ่งที่ราษฎรให้ความสำคัญกับการทำนาปลูกข้าวมาตั้งแต่สมัยรุ่นพ่อ รุ่นแม่ ถือว่าเป็นอาชีพหลัก ยังผลิตข้าวเรื่อยมา ใน พ.ศ. 2547 ปีข้าวสากล เกษตรกรให้ความสำคัญและตระหนักในการผลิตข้าวและสินค้าเกษตรเพื่อส่งออกสู่ตลาดโลก (จังหวัดปราจีนบุรี, 2542, หน้า 15)

นอกจากนี้การขายข้าวของชาวนาในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี ส่วนใหญ่จะขายข้าวทันทีภายหลังการเก็บเกี่ยวแล้ว โดยมีพ่อค้าคนกลาง เป็นคนจีน มีเรือบรรทุกข้าวเป็นของตัวเอง เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวพ่อค้าข้าวจะล่องเรือขึ้นไปรับซื้อข้าวจากชาวนาตามลานข้าวในหมู่บ้านต่าง ๆ ราคาที่ซื้อพ่อค้าจะตีราคาเอง โดยที่ชาวนาไม่มีสิทธิ์กำหนดราคา เนื่องจากชาวนาส่วนใหญ่จะไม่ทราบราคาข้าวเปลือกในกรุงเทพฯ ดังนั้นกลุ่มพ่อค้าข้าวจึงได้รับประโยชน์จากการซื้อข้าวมาก (ชิมเมอร์แมน, 2525, หน้า 94-96) ดังความเห็นจากเจ้ากรมท่าซ้ายกล่าวว่า

“ข้าพเจ้าเห็นว่า ในระดูลำไยใหม่ สกนี้ (พ.ศ. 2472) ราคาข้าวเปลือกจะต้องตกต่ำลงมาก เนื่องจากราคาข้าวทางประเทศยุโรปและทั้งราคาข้าวทางเมืองสิงคโปร์ ชองกง และชวา เหล่านี้ได้ตกต่ำลง จริงอยู่ราคาข้าวเปลือกก็ต้องลดลง แต่หาได้ลดตามธรรมดาไม่ คือ ได้ถูกคนกลางมีพวกจีน เป็นต้น ได้กดราคาเสียอีกข้าพเจ้าหนึ่ง เพราะนอกจากพวกจีนแล้ว ก็ไม่มีพวกไหนที่จะพากันไปซื้อข้าวเปลือก พวกเจ้าของข้าวเปลือก หรือชาวนา ซึ่งเป็นคนไทย โดยมาก ก็จำเป็นต้องขาย เพื่อได้เงินมาใช้หนี้สิน หรือใช้สอยต่าง ๆ (กษ. ร.7 พ.7 (1-4) 17 พฤศจิกายน 2473) ที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่าพัฒนาการของผลิตข้าวของชาวนาในประเทศไทยรวมทั้งในบริเวณลุ่มน้ำปราจีนบุรี ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น รัฐดำเนินนโยบายส่งข้าวออกต่างประเทศ จึงส่งเสริมและกำหนดให้ชาวนามีการสร้างผลผลิตข้าวเพื่อสนองนโยบายซึ่งได้ดำเนินการสืบเนื่องไปถึงยุคคลองและพัฒนาพื้นที่ปลูกข้าว นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญทำให้เกิดการขยายตัวการผลิตข้าวในประเทศไทย รวมทั้งในลุ่มน้ำปราจีนบุรี ซึ่งมีอัตราของการผลิตข้าวส่งออกไปยังต่างประเทศเพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ อย่างเห็นได้ชัดในช่วง พ.ศ. 2460+2466 ในช่วงนี้ปริมาณการส่งออกข้าวเพิ่มมากขึ้น เป็นจำนวน 22,130,593 หาบ คิดเป็นเงิน 143,065,892 บาท (ธิดา สาระยา, 2544, หน้า 34) และในปีต่อมาชาวนาบริเวณลุ่มน้ำปราจีนบุรียังทำการผลิตข้าวส่งออกเพิ่มขึ้น ทำให้เศรษฐกิจข้าวบริเวณลุ่มน้ำปราจีนบุรีมีความสำคัญต่อสังคมและประเทศชาติจนถึงปัจจุบัน (ธิดา สาระยา, 2544, หน้า 34)

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ หมู่บ้าน และชาวนาในลุ่มน้ำปราจีนบุรี

ชาวนาในชนบทสมัยนั้นมีความผูกพันกับรัฐบาลในฐานะที่เป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์ และอาศัยที่ดินเป็นที่ทำมาหากิน ซึ่งลักษณะการปกครองแบบศักดินาได้ถือว่าตามกฎหมายแผ่นดินทั้งหมดภายในประเทศเป็นของพระมหากษัตริย์ (หจข., ร.5 กษ. 4.1/2 ร.ศ.101) การที่ประชาชนได้ทำมาหากินอยู่ได้ก็ด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ทรงอนุญาตให้ (พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ, 2518, หน้า 15) ด้วยเหตุนี้ชาวนาที่อาศัยอยู่ในชนบทส่วนใหญ่ จึงมีภาระหน้าที่ที่จะต้องรับผิดชอบ เพื่อเป็นการตอบแทนต่อรัฐบาล หรือพระมหากษัตริย์ ดังนี้

1. ภาระหน้าที่ที่จะต้องเกณฑ์แรงงานเพื่อรับใช้รัฐบาล

ภาระหน้าที่ความรับผิดชอบ ดังกล่าวนี้เป็นระบบที่มีมาแต่โบราณบนรากฐานความคิดที่ว่า ไพร่ทุกคนต้องให้บริการแก่พระมหากษัตริย์ เพื่อตอบแทนพระมหากรุณาธิคุณ ซึ่งพระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ แบ่งปันที่ดินให้ไพร่ได้ประกอบอาชีพ หน้าที่ของชาวนาในฐานะที่เป็นไพร่นั้นก็คือ ทำหน้าที่เป็นทหารเมื่อเกิดศึกสงคราม และในยามสงบ จะต้องใช้แรงงานแก่รัฐทำงานสาธารณะต่าง ๆ เช่น สร้างป้อม วัด วัง ขุดคลอง เป็นต้น (วิลาสวงศ์ พงศบุตร, 2518,

หน้า 68) ไพร่ที่ทำงานโยธาและงานรับใช้ต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ของทางราชการนี้ จะไม่ได้รับค่าตอบแทนใด ๆ เลย แม้แต่อาหารในขณะที่ทำงานโยธาให้แก่ราชการ ไพร่ก็ต้องจัดเตรียมไปเอง (ขจร สุขพานิช, 2519, หน้า 40) ส่วนใหญ่แล้ว ภรรยา ญาติ พ่อ แม่ รับภาระส่งเสียไพร่จะเดินทางไปทำงานให้แก่รัฐบาล (ควอริช เวลส์, 2519, หน้า 72) การทำงานให้แก่ทางราชการโดยการถูกเกณฑ์แรงงานของไพร่ ดังกล่าวนี้นี้เรียกว่า “รับราชการ” หรือ “ทำราชการ”

อัตราเวลาสำหรับการเกณฑ์แรงงานไพร่เพื่อเข้ารับใช้ทำงานให้แก่รัฐบาลขึ้นอยู่กับประเภทของพลเมืองว่าเป็นไพร่สม ไพร่หลวง หรือ ทาส และระยะเวลาของการรับราชการนั้นก็เปลี่ยนแปลงตามสมัยดังนี้ คือ ไพร่หลวงในสมัยกรุงศรีอยุธยาต้องเข้ารับราชการปีละ 6 เดือน คือ เข้ารับราชการ 1 เดือน ได้ออกไปประกอบอาชีพอิสระ 2 เดือน สลับกันไปตลอดปี (กมลพิสมัย นวรัตน์, 2506, หน้า 205-207) และตั้งแต่ปี พ.ศ. 2353 เป็นต้นมา จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ไพร่หลวงได้รับเสรีภาพมากขึ้น คือ เข้ารับราชการ 1 เดือน ได้พักผ่อน 3 เดือน ปีหนึ่งมีโอกาสทำงานส่วนตัวได้ถึง 9 เดือน (ขจร สุขพานิช, 2519, หน้า 47-48) ส่วนไพร่สมนั้นถูกเกณฑ์เข้ารับราชการน้อยกว่าไพร่หลวง ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 เราไม่ทราบแน่ชัดว่า ไพร่สมต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการเป็นกำหนดระยะเวลาเท่าใด แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 และที่ 5 มีหลักฐานแน่นอนว่า ไพร่สมต้องรับราชการปีละ 1 เดือน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2506, หน้า 454) ส่วนทาสนั้น กำหนดให้ต้องส่งแรงงานให้แก่รัฐบาลปีละ 8 วัน”

ในกรณีที่จำเป็น ถ้าไพร่หลวงไม่สามารถมารับราชการได้เพราะอยู่ห่างจากเมืองหลวง และมีความลำบากเมื่อถูกเกณฑ์แรงงาน พวกนี้จะได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน (ควอริช, 2519, หน้า 86) แต่ทางราชการจะอนุญาตให้ไพร่หลวงส่งสิ่งของแทน ซึ่งจะเป็นผลผลิตที่ผลิตขึ้นในแต่ละท้องถิ่นนั้น (เวลส์, 2519, หน้า 86) เช่น ดินบุก ดินประสี ผาง พริกไทย เป็นต้น (จิลาสงส์ พงสะบุตร, 2518, หน้า 66) แต่เมื่อยามมีศึกสงคราม หรือมีความจำเป็นรีบด่วน ไพร่หลวงเหล่านี้ก็จะถูกเรียกเข้ารับราชการ เช่นเดียวกับไพร่สม และไพร่หลวงอื่น ๆ และยกเว้นการส่งสิ่งของผลผลิตที่ตนเคยส่งดังกล่าวด้วย (บุญรอด แก้วกันหา, 2518, หน้า 9) ดังจะเห็นได้มีหลักฐานบันทึกไว้ว่า “ชาวตราเมืองสระบุรี เกณฑ์เลขไพร่หลวงเร่งขึ้นไปเข้ากองพระมหาอำมาตย์ ทำพระตำหนักที่พระพุทธรบาท”

การส่งสิ่งของในรูปของผลผลิตในแต่ละท้องถิ่นชนบทแทนการถูกเกณฑ์แรงงานของไพร่หลวง ดังกล่าวนี้นี้ เรียกว่า “การส่งส่วย” (เวลส์, 2519, หน้า 317) และไพร่หลวงที่ส่งสิ่งของแทนแรงงานนี้ถูกเรียกว่า “ไพร่ส่วย” (บุญรอด แก้วกันหา, 2518, หน้า 9) ในระยะเวลาต่อมา ประมาณปลายสมัยอยุธยาปรากฏว่า รัฐบาลยอมให้มีการจ่ายเงินแทนการเข้าเวรด้วย ทั้งนี้

ก็เนื่องจากในสมัยนั้น รัฐบาลมีความต้องการเงินตรามากขึ้น เงินที่จ่ายแทนการเข้าเวรรับราชการ เรียกว่า “เงินค่าราชการ” (เวลส์, 2519, หน้า 87) หรือ “เงินช่วย” (วิลาสวงศ์ พงสะบุตร, 2518, หน้า 66)

อัตราการเสียเงินช่วยหรือเงินค่าราชการแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน ดังกล่าว ได้เปลี่ยนไปตามสมัย กล่าวคือ ในระยะปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ไพร่หลวงสามารถจ่ายค่าราชการแทนการเข้ารับราชการในอัตรา 2 บาทต่อเดือน (ชัย เรื่องศิลป์, 2517, หน้า 194) ถ้าไม่ต้องการเข้ารับราชการตลอดไป ไพร่หลวงก็ต้องจ่ายให้แก่มูลนาย 12 บาท (ชัย เรื่องศิลป์, 2517, หน้า 194) ในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีการเพิ่มค่าราชการเป็นเดือนละ 4.50 บาท ค่าราชการแทนเข้าเวรปีละ 4 เดือน เป็นเงิน 18 บาท (ชัย เรื่องศิลป์, 2517, หน้า 194) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 5 ค่าราชการได้เพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ 6 บาท ค่าราชการแทนการเข้าเวรปีละ 3 เดือน เป็นเงิน 18 บาท ส่วนไพร่สมต้องรับราชการปีละ 1 เดือน ถ้าจ่ายเงินค่าราชการแทนการเข้าเวร ต้องจ่ายปีละ 6 บาท ทาสต้องรับราชการปีละ 8 วัน ถ้าจะจ่ายค่าราชการแทนก็ได้ในอัตรา 1.50 บาท จะเห็นได้ว่า ระบบการเกณฑ์แรงงานนั้นเป็นสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับระบบการปกครองแบบศักดินาของไทยมานานแล้ว ผลกระทบของการเกณฑ์แรงงาน จึงมีต่อชาวนาในฐานะที่เป็นไพร่ หรือ ขี้วแผ่นดินของพระมหากษัตริย์มากพอสมควร ดังจะเห็นได้ว่า ชาวนาในชนบทจะต้องสละแรงงานให้แก่รัฐบาลโดยไม่ได้รับสิ่งตอบแทนใด ๆ ทั้งยังต้องจัดหาเสบียงอาหารไปกินเองเวลาที่รับราชการทำงานให้แก่รัฐบาล เมื่อถึงระยะเวลาที่ถูกเกณฑ์ ชาวนาจะต้องเข้าไปรับใช้รับราชการโดยไม่คำนึงว่า เป็นระยะเวลาที่จะต้องทำนาหรือเก็บเกี่ยววนวดข้าว เลยทำให้การผลิตของครอบครัวชาวนานั้นทำได้ไม่เต็มที่ ครอบครัวชาวนาบางครอบครัวต้องยากจนลง ดังที่มีหลักฐานบันทึกไว้ว่า ชาวนาที่ยากจนต้องขายตัวเองเป็นทาส เพื่อหาเงินไว้ใช้เป็นเสบียงอาหารเวลาเข้าเดือนรับใช้ราชการ พอถึงระยะเวลาออกเดือนแทนที่จะได้ทำงานอาชีพของตัวเอง ก็ถูกนายเงินเอาตัวไปใช้งานในฐานะทาสจนตลอดเดือนที่ออก แล้วก็กลับเข้าเดือนรับใช้ราชการต่อไปสลับกันเช่นนี้ตลอดปี ในกรณีดังกล่าวนี้ ชาวนาจะไม่มีโอกาสได้ทำงานอาชีพเพื่อไถ่ถอนตัวเองจากความเป็นทาสได้เลย นอกจากจะเพิ่มภาระผูกมัดความเป็นทาสให้แน่นหนายิ่งขึ้นไป

นอกจากนี้ปรากฏว่า การเกณฑ์มาทำราชการนั้น บางทีเจ้าเมืองก็เกณฑ์ชาวนามาทำนาของเจ้าเมือง จนหมดหน้าทำนา เจ้าเมืองจึงปล่อยให้ไปทำนาของราษฎร แต่ก็ทำไม่ได้แล้ว (หจข., ร.5 ม.49/70) นับว่าเป็นผลเสียต่อเศรษฐกิจของครอบครัวชาวนามาก แม้ว่าในระยะต่อมารัฐบาลจะได้มีการลดระยะเวลาในการเข้ารับราชการของชาวนาในฐานะที่เป็นไพร่ลงไปบ้าง แต่ชาวนาก็ยังต้องรับภาระที่จะต้องถูกเกณฑ์แรงงานอยู่นั่นเอง แทนที่จะเป็นอิสระ และในกรณีที่ชาวนา

อยู่ห่างไกลจนไม่สามารถรับราชการได้ ชาวเขาก็ยังต้องส่งส่วยสิ่งของ หรือเงินค่าราชการมาแทน การถูกเกณฑ์แรงงานอีกด้วย เงินส่วยหรือสิ่งของผลผลิตที่ชาวนาต้องจ่ายให้แก่รัฐบาลแทนการเกณฑ์แรงงานนั้น แม้ว่าไม่อำนวยผลประโยชน์แก่ประเทศมากกว่ารายได้อื่นใดก็ตาม แต่ก็เห็นว่า คล้ายภาษีที่เป็นภาระหนักแก่ประชาชนในชนบทมาก จนกระทั่งมีชาวต่างประเทศคนหนึ่งซึ่งเข้ามา ในสมัยนั้น ได้บันทึกไว้ว่า “ จะไม่มีมนุษย์ที่มีเล่ห์กลที่ไหนอีกแล้วที่สามารถคิดหาวิธีที่ทำลายล้าง ความขยันขันแข็งของประชาชนลงเสียได้ อันเป็นการขัดต่อความเจริญมากเท่ากันวิธีนี้”

ภาระหน้าที่ที่จะต้องถูกเกณฑ์แรงงานเพื่อรับใช้รัฐบาลของชาวนา ดังที่กล่าวมา คงจะทำให้ ความลำบากให้แก่ชาวนาอย่างแน่นอน เพราะปรากฏว่ามักจะมีไพร่จำนวนหนึ่งที่อยู่ห่างไกล หลบหนีการรับราชการ ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีประกาศห้าม ตั้งช่องหรือช่องสุ่มไพร่ระบาค การที่มีประกาศห้ามเรื่องนี้ไว้ย่อมแสดงว่าชาวนาบางพวกจะต้อง ได้รับความลำบากจากการถูกเกณฑ์แรงงาน จึงได้ทำการหลบหนีการรับราชการเสีย กรณีที่เกิดขึ้นนี้ นับว่าเป็นความเดือดร้อนของประชาชนในชนบท และเป็นความสูญเสียในทางเกษตรกรรมของ บ้านเมืองโดยแท้ในขณะนั้น

2. ภาระหน้าที่ที่จะต้องเสียภาษีอากรในฐานะเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากการทำมาหา กินบนที่ดินของรัฐบาล

ชาวนาไทยในชนบทโดยทั่วไป นอกจากจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานรับใช้ราชการดังกล่าว แล้ว ยังต้องมีภาระรับผิดชอบในการที่จะต้องให้รัฐบาลหักส่วนผลประโยชน์ที่ชาวนาทำได้ จากประกอบอาชีพบนที่ดินของพระมหากษัตริย์ โดยถูกรัฐบาลเก็บผลประโยชน์จากการทำนา ซึ่งรัฐบาลเรียกการเก็บผลประโยชน์จากชาวนา ดังกล่าวนี้น่า อากรผลผลิตจากที่นา หรือ อากรค่านา การเก็บอากรผลผลิตจากที่นา หรืออากรค่านาของไทยที่ใช้กันมาตั้งแต่ครั้งโบราณ ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏว่าได้ถือกำหนดจาก ความแตกต่างของคุณภาพที่ดินที่ทำการปลูกข้าว เช่นเดียวกับที่กำหนดกันในอินเดียสมัยโบราณ (เวลส์, 2519, หน้า 320) โดยทางรัฐบาลได้แบ่งที่นาออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. นาคุโค เป็นนาบนพื้นที่ราบลุ่ม มีระบบน้ำที่ให้ผลมั่นคง คือ ได้รับทั้งน้ำฝนและ น้ำท่า ผู้มีสิทธิเหนือนาคูโคจะต้องถือเอกสารคู่มือที่ดิน ซึ่งเรียกว่า ตราแดง นาประเภทนี้จะต้องเสีย ภาษีที่ดินทั้งหมด การเก็บภาษีขึ้นอยู่กับจำนวนคูโคที่ใช้ในการไถนา โดยทางราชการจะคว่ำโค 1 คู จะทำนาในที่เช่นนั้น ได้ข้าวประมาณปีละเท่าไร เอาจำนวนโคขึ้นตั้งเป็นอัตราอากรค่านาที่จะต้อง เสียค่าอากรชาวนาจะทำหรือไม่ทำ บริเวณที่จัดว่าเป็นนาคุโคมาแต่โบราณ ได้แก่ บริเวณแถบอยุธยา อ่างทอง สุพรรณบุรี และลพบุรี

2. นาฟางลอย เป็นนาในที่ดอน ซึ่งอาศัยแต่น้ำฝนเป็นสำคัญ ดังที่มีคำเรียกกันว่า

“น่านาฝนฟางลอย” ผู้มีสิทธิเหนือที่นาประเภทนี้ต้องถือเอกสารที่เรียกว่า “ใบจอง” และระยะเวลาที่เจ้าของนาฝนฟางลอยมีสิทธิในการครอบครองที่นานั้น มีกำหนดไว้ว่า ถ้าผู้ครอบครองไม่ได้ทำนาในที่นั้นเป็นเวลาถึง 1 ปี ก็หมดสิทธิในการครอบครองที่นาผืนนั้นไป การเก็บอากรค่านาฝนฟางลอยนั้น มีหลักเกณฑ์ในการเก็บ คือ กำหนดเอาเนื้อที่ชาวนาทำได้จริง ๆ เป็นเกณฑ์ที่แท้จริงถึงจะเป็นที่นาแล้วถ้าปีใดไม่ได้ปลูกข้าว ชาวนาก็ไม่ต้องเสียค่าอากร ที่ใดปลูกข้าวไม่เต็มเนื้อที่ใบจอง ก็เสียอากรค่านาเฉพาะพื้นที่ ที่ทำการปลูกข้าวในปีนั้น ๆ โดยถือเอากอฟางเมื่อเกี่ยวข้าวแล้วเป็นที่สังเกตในการเก็บค่านา

วิธีการเก็บอากรค่านา ในระยะแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ทางรัฐบาลคงใช้วิธีการเก็บแบบที่เคยทำมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ ทางรัฐบาลจะทำการเก็บชักส่วนจากข้าวที่ชาวนาปลูกได้เป็นค่าอากร ซึ่งเรียกกันว่า “หางข้าว” (สมสมัย ศรีสุทรพรรณ, 2517, หน้า 258) โดยกำหนดเก็บไร่ละ 2 ถังต่อปี และมีบทกำหนดให้ชาวนาต้องขายข้าวให้แก่ทางรัฐบาลอีกไร่ละ 2 ถัง ในราคาถังละ 4 อัฐ ต่างหากจากส่วนที่เป็นหางข้าวที่ชาวนาต้องจ่ายเป็นค่าอากรค่านา นอกจากนี้กฎหมายยังกำหนดให้เป็นหน้าที่ของชาวนาที่จะต้องขนข้าวเปลือกทั้งส่วนที่เป็นอากรค่านา และส่วนที่ถูกบังคับให้ขายแก่รัฐบาล พอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐบาลต้องการรายได้ในรูปเงินตราขึ้นมา จึงยกเลิกการเก็บอากรค่านาที่เคยเก็บชักส่วนเป็นข้าวเปลือก มาเก็บเป็นเงินตราแทน (เวลส์, 2519, หน้า 322) การเก็บเงินเป็นอากรค่านานี้ได้กำหนดไว้คือ ให้ชาวนาเสียอากรค่านาไร่ละ 1 สลึง และเก็บเงินแทนค่าขนข้าวส่งฉางอีกไร่ละ 1 เฟื้อง (เวลส์, 2519, หน้า 322) ทั้งนี้ค่าโคและนาฝนฟางลอย การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่า แม้ได้เก็บค่านาเป็น “หางข้าว” แล้ว แต่ก็ยังมีค่าขนข้าวอีก ซึ่งก็นำประหลาดอยู่ และวิธีการเก็บอากรค่านามาเป็นเงินในอัตราดังกล่าวนี้ ทางรัฐบาลได้ใช้กันมาถึงปี พ.ศ. 2407 ในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงใหม่

เมื่อพิจารณาถึงการเก็บเงินอากรค่านาที่เป็นเงินตราแทน จะเห็นได้ว่า อัตราอากรค่านาที่กำหนดใหม่ คือ 1 สลึง 1 เฟื้อง นั้น เมื่อเทียบกับราคาข้าวในขณะนั้น เกวียนละประมาณ 10 บาท จึงเท่ากับร้อยละ 10 ของราคาข้าวเปลือกที่ซื้อขายกันอยู่นั่นเอง (หจข., ร.5 กษ.5.5/6 ร.ศ. 121) การเก็บเงินอากรค่านาในอัตรา ดังกล่าวนี้นี้เข้าใจว่า การที่ทางราชการเก็บค่านาในระดับนี้ชาวนาเดือดร้อน ถ้าการทำงานได้ผลเต็มบริบูรณ์ แต่ถ้าเมื่อใดชาวนาทำนาไม่ได้ผล เพราะฝนแล้ง หรือน้ำท่วมนา ชาวนาก็จะได้รับความเดือดร้อนถึงกับต้องขอลดอากรค่านาอยู่เรื่อย ๆ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ต้องทรงประกาศลดอากรค่านาลงจากเดิม

จะเห็นได้ว่า ภาระหน้าที่รับผิดชอบของชาวนาในชนบทในฐานะที่เป็นไพร่ที่อาศัยที่ดิน ซึ่งตามกฎหมายในการปกครองระบบศักดินา ถือว่าเป็นของกษัตริย์ทั้งหมด ชาวนาจะต้องตอบแทนโดยมีภาระหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบให้ทั้งแรงงาน ผลผลิต และเสียภาษีอากรค่านา ดังที่กล่าว

ภาระหน้าที่ของชาวนาในชนบท สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่าง
รัฐบาลกับชาวนาในชนบทขณะนั้นได้เป็นอย่างดี (สุวิทย์ ไพทยวัฒน์, 2522, หน้า 113-125)

สภาพชาวนาชนบทแถบลุ่มน้ำปราจีนบุรีเป็นที่รวมกลุ่มคนจากที่ต่าง ๆ ในการอพยพมา
ตั้งถิ่นฐานนั้นจนถึงความสัมพันธ์ในหมู่บ้าน และกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันที่มีการช่วยเหลือ และดูแล
ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินตามความสามารถในแต่ละกลุ่มที่ทำได้ และในบรรดาผู้ที่เข้ามา
ใช้ประโยชน์ในพื้นที่นี้ยังมีกลุ่มคนในบังคับต่างประเทศที่ได้รับการคุ้มครองในด้านกฎหมายและ
การศาลจากประเทศต้นสังกัด นอกจากนั้น ที่ตั้งของจังหวัดปราจีนบุรีอยู่ในรัศมีที่สามารถจะติดต่อ
กับกรุงเทพมหานคร และปริมณฑล ตลอดจนถึงเมืองสำคัญ ๆ ในภาคกลางและภาคตะวันออก
เฉียงเหนือ ได้ในระยะทาง 120-200 กิโลเมตร เท่านั้น ทั้งยังสามารถติดต่อกับประเทศกัมพูชา
โดยผ่านทางจังหวัดสระแก้ว ที่เพิ่งแยกการปกครองออกไปจากจังหวัดปราจีนบุรี (ภารดี มหาขันธ์
และคณะ, 2540, หน้า 26)

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ กับ ชาวนา เป็นลักษณะการปรับตัวทางสังคมขนาดใหญ่
ในฐานะที่เป็นระบบ ที่เปรียบเสมือนมีกลไกครอบคลุมการมีปฏิสัมพันธ์กันตลอดเวลา ระหว่าง
ปัจจัยทางนิเวศวิทยาสถรรุกิจ สังคม และการเมือง ในระหว่างการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันนั้น
หากปัจจัยทางเทคโนโลยีและองค์การทางสังคมมีความพร้อมเมื่อใด รัฐจะเปลี่ยนแปลงไปสู่รูปของ
การรวมศูนย์อำนาจ ซึ่งมีอำนาจทางการเมือง การทหาร และวัฒนธรรมมากพอที่จะดูดซับผลผลิต
ส่วนเกินของชาวนาได้ รูปแบบองค์กรสังคมระดับ มหภาคนี้มีการปฏิรูป และ โครงสร้างตัวเอง
จนสามารถอยู่รอดมานับหลายพันปี แม้ว่าจะมีบางส่วนที่สลายตัวไปเพราะแรงกดดันของ
การพัฒนาการทางอุตสาหกรรมก็ตาม รูปแบบชาวนา และรัฐ ซึ่งถือเป็นเวทีขนาดใหญ่ ที่ชาวนา
ในฐานะตัวละครในเรื่องจริงที่มีใช้องนียานี้ ความจริงแล้วเขามีการพัฒนาการปรับตัวเอง
มาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งถ้าพิจารณาอีกแง่มุมหนึ่งก็เหมือนกับว่า ชาวนาเองพยายามสร้างบุคลิกของ
ตนเอง และปรับเปลี่ยนสถานการณ์ภายนอกที่บีบคั้นอำนาจตนเองอย่างต่อเนื่อง และนี่คือเรื่องที่
ควรกล่าวว่า พัฒนาการด้านบุคลิกภาพของชาวนาทำให้เราเรียกเขาว่า ผู้แสดงที่เต็มไปด้วยเหตุผล
ภายใต้สภาวะแวดล้อมนานาประการ

ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาพบว่า มีความพยายามในการศึกษาเพื่ออธิบายถึงสาเหตุของ
ความยากจนของชุมชนหมู่บ้าน โดยที่ในระยะแรกของการเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า เริ่มมี
คำอธิบายถึงสาเหตุของความยากจนว่าเป็นเพราะชุมชนขาดความรู้ ขาดความชำนาญ และ
ขาดเทคโนโลยีการผลิตก้าวหน้าและมีประสิทธิภาพ ความเข้าใจต่อภาวะความยากจนดังกล่าว
สะท้อนให้เห็นจากนโยบายของรัฐในระยะต่อมา ที่มุ่งเน้นการให้ความรู้ การสร้างการยอมรับ
นวัตกรรม และส่งเสริมให้ชุมชนนำเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยมาใช้ในทุกขั้นตอนของการผลิต

นับตั้งแต่การคัดสรรพันธุ์ การเพาะปลูก การบำรุงดิน การเก็บเกี่ยว ตลอดจนการนำเครื่องจักรที่ทันสมัยและก๋าวหนามาใช้ ซึ่งแม้จะมีผลทำให้ผลผลิตทางการเกษตรมีปริมาณมากขึ้น และมีคุณภาพดีเป็นที่ยอมรับของตลาดโลก (สุวิทย์ ชีรสอวต และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529, หน้า 73)

การเข้าสู่ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในระบบทุนนิยม ทำให้ชุมชนสูญเสียความพอเพียงในตนเอง เงื่อนไขความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจถูกกำหนดโดยระบบเศรษฐกิจภายนอก ในลักษณะที่ชุมชนไม่สามารถต่อรองได้ ชุมชนกลายเป็นเพียงผู้ที่สร้างส่วนเกินให้กับระบบเศรษฐกิจภายนอก รูปธรรมของความรุนแรงของผลสืบเนื่องที่เกิดขึ้นตามมา คือ การละทิ้งชุมชนของประชากรวัยแรงงาน มุ่งหน้าเข้ามารับจ้างในภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรม เพราะระบบเศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ให้ความพอเพียง การละทิ้งท้องถิ่นของคนหนุ่มสาวยังส่งผลให้ชุมชนหมู่บ้านอ่อนแอ เพราะเป็น โอกาสให้ชนชั้นทางเศรษฐกิจต่าง ๆ มุ่งหน้าสู่ชุมชน และหาส่วนเกินจากชุมชนมากยิ่งขึ้น ในขณะที่ภาคอุตสาหกรรมก็ไม่ได้เติบโตเพียงพอที่จะดูดซับแรงงานจากชุมชนได้ ดังนั้น ทางออกของปัญหาจึงไม่มีทางเลือกอื่น นอกจากหาแนวทางในการพัฒนาระบบเศรษฐกิจชุมชนให้เป็นระบบที่ให้ประโยชน์กับชุมชนอย่างแท้จริง โดยการเปลี่ยนแปลงเงื่อนไขของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจที่เพิ่มอำนาจต่อรองให้กับชุมชน ซึ่งอำนาจในการต่อรองจะเกิดขึ้นเมื่อชุมชนมีอำนาจในการควบคุมระบบเศรษฐกิจของตนเอง (พรเพ็ญ ศาสตรียาภรณ์, 2549, หน้า 12)

แนวคิดพัฒนาเกี่ยวกับกลไกและกระบวนการในการพัฒนาที่จะทำให้ชุมชนหมู่บ้านอยู่รอดได้ในวิธีการผลิตเพื่อการค้า แนวคิดดังกล่าวอยู่บนฐานที่คิดว่าด้วยการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยตามตัวแบบทางความคิด (Ideal Type) ของ สเมลเซอร์ (Smelser) ที่มีข้อเสนอว่า ความอยู่รอดของชุมชน ขึ้นอยู่กับความสามารถของชุมชนในการสร้างกลไกในการบูรณาการระบบเศรษฐกิจของตนเอง และความสามารถที่จะเชื่อมโยงระบบเศรษฐกิจชุมชนเข้ากับระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าได้อย่างมีอำนาจต่อรอง โดยมีองค์กรทางเศรษฐกิจของชุมชนทำหน้าที่ในฐานะองค์กรบูรณาการระบบเศรษฐกิจชุมชน ด้วยการสร้างกลไกเพื่อการบูรณาการระบบเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นกลไกสำคัญในระบบเศรษฐกิจที่มีการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง ซึ่งกลไกดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อมีการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจภายในชุมชน รวมทั้งการมีองค์กรชุมชนที่ทำหน้าที่ในการเชื่อมโยงผู้คนและกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชน และทำหน้าที่เชื่อมโยงระบบเศรษฐกิจชุมชนเข้ากับระบบเศรษฐกิจภายนอก โดยกระบวนการของการร่วมมือ เรียกร้อง ปกป้องและตอบโต้ในรูปแบบต่าง ๆ ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าก็ยังเป็นวิธีการผลิตหลักของสังคมอยู่ต่อไป และนับวันจะพัฒนากลไกต่าง ๆ ที่เข้มแข็ง และมีอิทธิพลต่อการกำหนดเงื่อนไขและความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้น トラバไตที่ยังไม่มีเงื่อนไขหรืออุดมการณ์ทางการพัฒนาใด ๆ เข้ามาทำลาย

กลไกการผลิตซ้ำ (Reproduction) ของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมลงได้ จิตวิญญาณแห่งทุนนิยมไม่ว่าจะเป็นการแข่งขันความสัมพัทธ์แบบขูดรีดเพื่อสร้างส่วนเกินและกำไรสูงสุด ก็จะต้องได้รับการสืบทอดเพื่อดำรงความเป็นทุนนิยมอยู่ต่อไป และนับวันก็จะมีพลังแข็งแกร่งขึ้นเรื่อย ๆ (พรเพ็ญ ศาสตรียาภรณ์, 2549, หน้า 13)

เงื่อนไขและปัจจัยที่ทำให้ชุมชนเข้าร่วมในวิถีการผลิตเพื่อการค้า เกิดจากการทำงานร่วมกันของกลไกที่รัฐออกแบบขึ้น เพื่อให้ชุมชนเข้าร่วมในวิถีการผลิตเพื่อการค้าโดยสมบูรณ์ ทั้งนี้เพื่อให้บรรลุเป้าหมายของรัฐในการเพิ่มขนาดส่วนเกินจากภาคเกษตรกรรม อันเป็นทุนที่จะนำมาใช้ในการวางรากฐานของการพัฒนาไปสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรมทันสมัย ซึ่งกลไกดังกล่าวประกอบด้วย กลไกราคา ซึ่งเป็นกลไกสำคัญของรัฐที่มุ่งให้ชุมชนตัดสินใจเข้าร่วมในวิถีการผลิตเพื่อการค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปลูกข้าวพันธุ์ที่รัฐส่งเสริม เพราะเมื่อขายก็จะได้ราคาดีกว่าข้าวพันธุ์พื้นเมืองและยังได้ผลผลิตต่อพื้นที่สูงกว่า ทั้งนี้โดยอาศัยระบบความรู้ในการผลิตอีกชุดหนึ่งที่แตกต่างไปจากการปลูกข้าวในอดีต ดังนั้น กลไกที่จะทำให้แนวคิดเรื่องการพัฒนาภาคเกษตรกรรมเป็นไปในทิศทางที่รัฐต้องการคือ กลไกของการให้ความรู้ ความเชื่อ ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงแบบแผนในการผลิตในที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความรู้เกี่ยวกับวิธีการผลิตแบบใหม่ ที่มีเจ้าหน้าที่ของรัฐลงไปทำงานถึงในระดับหมู่บ้าน เช่น พัฒนาการ เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ในการที่หน่วยงานหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐทำงานในเชิงรุกในลักษณะดังกล่าว เจ้าหน้าที่เหล่านี้มีบทบาทหลักในการที่จะเข้าไปปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิตของชุมชน ภายใต้ความรู้ในการผลิตชุดใหม่ที่อยู่บนฐานของวิธีคิด และการจัดการไร่แบบวิทยาศาสตร์ มีการใช้ปัจจัยการผลิตแบบเข้มข้น และมีการลงทุนในด้านเครื่องมือที่ใช้ในการผลิต เป็นต้น ดังนั้นชุมชนจึงต้องการเงินที่จะนำมาลงทุนปรับปรุงการผลิต ทั้งนี้เนื่องจากในช่วงเวลาที่ผ่านมา ชุมชนไม่สามารถสะสมทุนได้มากพอที่จะลงทุนในการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการผลิต และรัฐก็ได้สร้างกลไกเงินทุน สินเชื่อเพื่อการเกษตร เพื่อเอื้อให้ชุมชนสามารถเข้าร่วมในแนวทางการพัฒนาของรัฐ ทั้งนี้โดยมีธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) เป็นหน่วยงานที่มีบทบาทหลัก ซึ่งนอกจากจะดูแลด้านสินเชื่อให้กับเกษตรกรแล้ว ยังทำหน้าที่ในการให้ความรู้ในการผลิตแบบใหม่ รวมทั้งกำหนดเงื่อนไขการกู้ยืมกำกับและติดตามให้เกษตรกรนำเงินไปทำการผลิตในลักษณะที่รัฐต้องการ เช่น การให้กู้ยืมในรูปของปุ๋ยหรือรถไถนาแบบเดินตาม เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักประกันว่ากองทุนและสินเชื่อเพื่อการเกษตร จะได้ทำหน้าที่ตอบสนองต่อเป้าหมายของรัฐ คือ การเพิ่มขนาดส่วนเกินของภาคเกษตรกรรมอย่างแท้จริงเรื่อย ๆ (พรเพ็ญ ศาสตรียาภรณ์, 2549, หน้า 66)

นอกจากนี้ ปัจจัยภายในชุมชนเองก็มีส่วนสำคัญที่ผลักดันให้ชุมชนได้เคลื่อนไปจากฐานเดิมมาก อันเนื่องมาจากอิทธิพลของรัฐและระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่แทรกซึมเข้ามาในชุมชนหมู่บ้าน รวมทั้งชุมชนเองก็พยายามเชื่อมโยงตนเองเข้ากับรัฐและระบบเศรษฐกิจภายนอกเช่นเดียวกัน ความต้องการในการเข้าถึงบริการของรัฐ เช่น ทางด้านบริการทางการศึกษาและสุขภาพอนามัย เป็นต้น ในส่วนหนึ่งเราจะมองว่ารัฐพยายามสร้างถนนเพื่อเชื่อมโยงชุมชนเข้ากับระบบเศรษฐกิจและสังคมส่วนกลางในอีกภาพหนึ่งชุมชนเองก็ต้องการสัมพันธ์กับภายนอก แม้ว่าจะไม่ได้รับงบประมาณในการสร้างถนนจากรัฐ แต่ชาวบ้านได้ช่วยกันลงแรงในการขุด สร้างถนนเป็นระยะทางไกลๆ เพราะความต้องการที่จะดำรงชีพในระดับที่สูงกว่าการยังชีพ (พรเพ็ญ ศาสตรียากรณ์, 2549, หน้า 66)

นโยบายแนวทางและกระบวนการในการพัฒนาภาคเกษตรกรรมของรัฐที่มีต่อชาวนาเป้าหมายอยู่ที่การเพิ่มขนาดส่วนเกินของภาคเกษตรกรรมให้สูงขึ้น โดยการส่งเสริมการผลิตแผนใหม่และการลงทุนทางด้านโครงสร้างพื้นฐานของภาคเกษตรกรรมนั้น ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจชุมชน อันเป็นผลสืบเนื่องที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงแบบผสมการผลิต และการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการผลิตของภาคเกษตรกรรม เช่น การเปลี่ยนพันธุ์ข้าว จากเดิมชาวนาใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง ต่อมาหันมาปลูกข้าวหอมมะลิ 105 ข้าวพันธุ์ใหม่ที่เข้ามาแทนที่ข้าวพันธุ์พื้นเมือง โดยการส่งเสริมของรัฐผ่านหน่วยงานซึ่งมีหน้าที่โดยตรง คือ กรมส่งเสริมการเกษตรที่ใช้ราคาและปริมาณผลผลิตที่สูงกว่าเป็นเครื่องจูงใจ นอกจากนี้ข้อมูลเกี่ยวกับข้าวหอมมะลียังถูกส่งผ่านมาทางผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมีฐานะเป็นตัวแทนของรัฐและผู้นำของชุมชน ทำให้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมได้รับการยอมรับจากชุมชนมากขึ้น แม้ว่าในระยะแรก การยอมรับในเรื่องการเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวจะจำกัดอยู่ในกลุ่มผู้นำและเครือข่ายเท่านั้น แต่ในระยะต่อมา การยอมรับก็ขยายตัวออกไปกว้างขวางมากขึ้น และมีการปรับปรุงไร่นาและวิธีการผลิต มีการใช้ปัจจัยในการผลิต และเทคโนโลยีการผลิตแบบเข้มข้นมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นปุ๋ย เคมีภัณฑ์ต่าง ๆ รวมทั้งความต้องการในการลงทุนเพื่อปรับปรุงไร่นา และการผลิต นอกจากนี้รัฐยังมีกลไก ภาควิชาการที่ทำให้ชุมชนยอมรับและเปลี่ยนแปลงแบบแผนการผลิตที่อยู่ในรูปของแปลงสาธิต ที่ใช้ที่นาของชาวนาที่อยู่ในชุมชนเป็นพื้นที่สาธิต ที่ไม่ได้มีวัตถุประสงค์เพียงเพื่อต้องการสาธิตการผลิตแบบใหม่เท่านั้น หากแต่ยังต้องการพิสูจน์ให้เห็นความเป็นไปได้จริงของแนวทางการพัฒนาภาคเกษตรกรรมของรัฐ ที่นำไปสู่การยอมรับของชุมชนและเข้าร่วมในแนวทางการพัฒนาของรัฐในที่สุด โดยมีธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) เป็นตลาดทุนที่รัฐจัดตั้งขึ้นเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงของภาคเกษตรกรรม การทำงานของ (ธกส.) มีกลไกที่คล้ายคลึงกับกรมส่งเสริมการเกษตร คือ การแบ่งภารกิจออกเป็น

2 ภาค คือ 1. การมุ่งเน้นการสร้างความรู้ความเข้าใจ เพื่อให้เกษตรกรเข้าร่วมในการผลิตแบบก้าวหน้า ซึ่งความรู้ดังกล่าว ได้แก่ ความรู้ในการผลิตและความรู้ในการบริหารเงินทุน เป็นต้น และ 2. การทำหน้าที่ในการจัดสรรเงินทุนให้กับเกษตรกรที่ปฏิบัติตามเงื่อนไข คือ การกู้ยืมเพื่อนำไปผลิตแผนใหม่ ซึ่งทุนที่จัดสรรให้ นอกจากจะเป็นในรูปของตัวเงินแล้ว ยังได้แก่ปัจจัยและเครื่องมือในการผลิต เช่น ปุ๋ย หรือรถไถนาแบบเดินตาม เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่า รกส. เป็นกลไกหลักของรัฐที่ผลักดันและอำนวยความสะดวกให้ชุมชนสามารถเข้าร่วมในการผลิตแผนใหม่ส่งออกเพื่อการค้า (พรเพ็ญ ศาสตราจารย์, 2549, หน้า 68-75)

ปราจีนบุรีเป็นจังหวัดหนึ่งที่ภาครัฐให้การสนับสนุนส่งเสริมภาคการเกษตรกรรม โดยที่ให้นวนาปลูกข้าวสายพันธุ์ใหม่ แทนพันธุ์ข้าวพื้นเมือง พันธุ์ข้าวที่ภาครัฐ กรมส่งเสริมการเกษตร และสหกรณ์ ให้ชาวนาจังหวัดปราจีนบุรี คือ ข้าวหอมปราจีนบุรี หรือข้าว กข 45 เป็นข้าวหอม น้ำลึกสายพันธุ์ที่ปลูกในสภาพน้ำลึก ระดับน้ำไม่เกิน 100 เซนติเมตร มีความสามารถยืดปล้องได้ดีที่สุดที่ระดับน้ำ 90 เซนติเมตร เมล็ดข้าวสามารถสีเป็นข้าวสารได้ 100 % สำหรับการปลูกข้าวหอมปราจีนบุรี เกษตรกรส่วนใหญ่มักนำข้าวไปจำหน่ายให้กับสหกรณ์การเกษตรเพื่อแปรสภาพเป็นข้าวสารเพื่อจำหน่าย เนื่องจากเมล็ดข้าวมีลักษณะยาวเรียวยาว คุณภาพดีมีกลิ่นหอม มีคุณค่าทางโภชนาการครบถ้วน สามารถนำไปประกอบขนมได้หลายชนิด เป็นที่ตรงตามความต้องการของผู้บริโภค จนกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่ทำรายได้และชื่อเสียงให้แก่เกษตรกรปราจีนบุรีจนถึงทุกวันนี้

นอกจากนี้ ภาครัฐยังได้มีความสัมพันธ์กับหมู่บ้านในประเด็นจัดทำแผนยุทธศาสตร์พัฒนาจังหวัด ในกลุ่มภาคกลางตอนกลางทั้ง 5 จังหวัด ประกอบด้วย ฉะเชิงเทรา นครนายก สระแก้ว สมุทรปราการ และปราจีนบุรี โดยได้ดำเนินรวบรวมข้อมูลด้านผลิตภัณฑ์มวลรวมจากเกษตรกรในแต่ละจังหวัด เพื่อจัดตำแหน่งทางยุทธศาสตร์ในประเด็นความโดดเด่นของจังหวัด ปรากฏว่าจังหวัดปราจีนบุรีมีความโดดเด่นอยู่ที่ภาคเกษตรกรรม และการค้าส่งค้าปลีก ซึ่งส่งผลให้ภาครัฐได้เล็งเห็นถึงความสำคัญของเกษตรกรรม จังหวัดปราจีนบุรี และส่งเสริมสนับสนุนให้เกษตรกรจังหวัดปราจีนบุรีทำการการผลิตและขยายการผลิตแนวโน้มให้สูงขึ้นรองรับทั้งในจังหวัดและต่างประเทศ (มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย, 2553, หน้า 3-60) ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 4-16 ความโดดเด่นของจังหวัดปราจีนบุรี (มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย, 2553, หน้า 3-60)

ประเภท	IM	RS	ส่วนแบ่ง การตลาด (6.3%)	อัตราการขยายตัว (6.6%)	ตำแหน่งทาง ยุทธศาสตร์
การเกษตร	1,180,00	- 1,525.20	8.3	9.4	Star
ค้าส่ง	- 685	-564.5	24.6	7.1	Star
ค้าปลีก					

จากตารางที่ 4-16 พบว่า จังหวัดปราจีนบุรี เป็นจังหวัดที่มีความโดดเด่นในตำแหน่ง Star ได้แก่ สาขาเกษตร และสาขาค้าส่งค้าปลีก ซึ่งถือว่ามีความแนวโน้มที่จะมีการขยายตัวได้อย่างต่อเนื่อง และสัดส่วนมูลค่าผลผลิตน่าจะเพิ่มขึ้นได้ทั้ง 2 สาขา ที่จะสร้างความโดดเด่นให้เกิดขึ้นกับ จังหวัดปราจีนบุรีต่อไป (มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย, 2553, หน้า 3-60)

ครั้นถึงสมัย พล.อ.เปรม ติณสูลานนท์ นายกรัฐมนตรีผู้นำประเทศในสมัยนั้น ได้มีนโยบายผลักดันโครงการพัฒนาชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern Sea Board) ซึ่งเป็นโครงการที่บรรจุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) ต่อเนื่องมาถึงการพัฒนาระยะที่ 2 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2538 จนถึงปัจจุบัน ทิศทางการพัฒนาอุตสาหกรรมในภาคตะวันออกเริ่มก่อรูปให้เห็นเป็นรูปธรรมมากขึ้น หลังจากที่รัฐบาลของพล.อ.เปรม ติณสูลานนท์ มีนโยบายที่จะกระจายอุตสาหกรรมไปสู่ภูมิภาค เนื่องจากผลจากการพัฒนาที่ผ่านมาได้ก่อให้เกิดการกระจุกตัวทางด้านเศรษฐกิจและภาคอุตสาหกรรมในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล ดังนั้นในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) รัฐบาลจึงได้กำหนดกลยุทธ์การพัฒนาเขตพื้นที่ที่ตั้ง (Spatial Development Strategies) เพื่อที่จะกระจายความเติบโตและกิจกรรมทางเศรษฐกิจไปสู่ภูมิภาค รัฐบาล ได้คัดเลือกพื้นที่เป้าหมายของการพัฒนาตามแผนดังกล่าว จำนวน 5 พื้นที่ คือ พื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ภาคตะวันตก ภาคเหนือตอนบน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง และจังหวัดชายฝั่งทะเลภาคใต้ การพัฒนาอุตสาหกรรมตามโครงการพัฒนาพื้นที่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern Sea Board Development Program) ถือได้ว่าเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ที่รัฐบาลให้ความสำคัญมากที่สุด เนื่องจากมีความได้เปรียบและมีปัจจัยเกื้อหนุนที่เอื้อให้การพัฒนาอุตสาหกรรมเป็นไปตามเป้าหมายที่กำหนด

นอกจากนี้ภาคตะวันออกมีข้อได้เปรียบในด้านแหล่งที่ตั้ง คือ อยู่ไม่ห่างไกลจาก กรุงเทพฯ มากนัก และมีพื้นที่โยงกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นแหล่งที่มาของปัจจัยการผลิต

คือ แรงงานและวัตถุดิบหลายอย่างและติดต่อกับอ่าวไทยอันเป็นช่องทางเข้า-ออกของสินค้า นอกจากนั้นภาคตะวันออกมีปัจจัยพื้นฐานค่อนข้างสมบูรณ์มีโครงข่ายด้านคมนาคมและการสื่อสารที่ดี มีท่าเรือน้ำลึก และยังเป็นประตูที่นำก๊าซธรรมชาติขึ้นบก เป็นต้น สภาพภูมิศาสตร์ และเศรษฐกิจที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาดังกล่าวนับเป็นแรงจูงใจให้เอกชนเข้ามาลงทุนอุตสาหกรรมต่อเนื่องทั้งขนาดเล็ก ขนาดกลาง และขนาดใหญ่หลายประเภท (กฤษ เพิ่มทันจิตต์ และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์, 2527, หน้า 69)

มหาวิทยาลัยบูรพา
Burapha University